

el-Akâ'idü'n-Nesefiyye ve *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* Örneğinde Osmanlı'da Akaid Risaleleri: Problemler, Özellikler ve Literatür

Muhammet Ali KOCA*

Giriş

İnsanın dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek için bilmesi/inanması ve amel etmesi zorunlu olan hükümlere dinî/şer'î hükümler denir. Bu hükümlerin bir kısmı amele ilişkin olup amelî-fer'î hükümler diye isimlendirilirken, diğer bir kısmı ise inanca ilişkin olup aslî-itikadî hükümler adını alır. İslâmî ilimler içerisinde birinci tür hükümleri fıkıh ilmi, ikincisini ise kelâm ilmi inceleme konusu yapmıştır. Gayesi bakımından kelâm ilminin “kendisiyle hüccetler serdetmek ve şüpheleri gidermek suretiyle dinî akaidi ispat etmeye güç yetirilen bir ilim”¹ olarak tarif edilmesi, yukarıda bahsettiğimiz ikinci tür hükümleri korumak için tedvin edildiğini göstermektedir.²

Müteahhirün kelâmına göre nefsânî nitelikler nefiste bazen *zâtları* ile (bi-a'yânihâ) bazen de *sûretleri* ile meydana gelir. *Zâtları* ile meydana gelmesi durumunda nefis onlarla nitelenirken (ittisâf), *suretleri* ile meydana gelmesi halinde ise nefis onları sadece tasavvur eder. Örneğin bir kimsenin nefsinde cömertlik niteliği *zâtıyla* meydana gelirse kişi cömertliği tasavvur etmediği halde cömert adını alır. Bazen de o kimsede söz konusu nitelik *zâtıyla* değil de *suretiyle* meydana gelir ve

* Ar. Gör., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.
el-Akâ'idü'l-Adudiyye literatürü ile ilgili derlediği listeyi benimle paylaştığı için Yrd. Doç. Dr. Ahmet Süruri'ye teşekkür ederim.

1 Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keîâm*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, [t.y.], s. 7.

2 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Kostantiniyye: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1239, s. 11.

kişi cömert diye nitelenmemesine rağmen cömertliği sadece tasavvur eder. Şu husus açıktır ki her bir ilmin hakikati birçok tasavvur ve tasdikten ibarettir ve o ilim içerisinde nazar ve istidlâl yoluyla söz konusu tasavvur ve tasdiklerin *zâtlarıyla* meydana gelmesi amaçlanır.³ Sözü kelâma taşıdığımızda, bu ilim içerisinde de kendisinin hakikatini oluşturan birçok tasavvurî ve tasdikî bilginin ilk olarak suretiyle akabinde ise nazar ve istidlâli derinleştirerek zâtıyla meydana gelmesi ve böylece kelâm ilmini kelâm ilmi yapan bilgilerin insan nefsinde birer meleke haline gelmesi amaçlanmaktadır. Zaten bu sayededir ki kelâm ilmini tahsil eden kimse “mütakellim” şeklinde nitelenir. Şu halde bir ilmin öğrenilmesi ve öğretilmesinde iki durum karşımıza çıkmaktadır: [i] İlmi tahsil eden kişide o ilmin hakikatini oluşturan tasavvurî ve tasdikî bilgilerin *suretleriyle* meydana gelmesi, [ii] Nazar ve istidlâlin ileri bir seviyeye ulaşmasıyla söz konusu bilgilerin *zâtları* ile meydana gelmesi. Yapılan söz konusu ayırımın dikkate alınması sebebiyledir ki kelâm uleması değişik hacimlerde kelâm eserleri yazmaları yanında herhangi bir meseleyi tahkik etmeyen, aksine kelâm ilminin sadece mesâilini bir araya getiren akaid risaleleri de yazmışlardır. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, ilk olarak kelâm uleması pedagojik nedenlerle kelâm ilminin hakikatini oluşturan tasavvurî ve tasdikî bilgilerin talebe tarafından icmâlen idrak edilip o bilgilerin *suretleriyle* talebede meydana gelmesi için akaid risalelerini kaleme alırken, ikinci olarak talebede o bilgilerin *zâtlarıyla* meydana gelmesi için nazar ve istidlâl yoluyla söz konusu bilgileri tahkik eden kelâm eserlerini telif etmişlerdir.

Biz ise bu çalışmada ilk olarak söz konusu nedenlerle kaleme alınan akaid risalelerinin genel özelliklerini Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'si ile Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si özelinde ele aldıktan sonra bu risalelerin ve bunlar üzerine yazılan bazı literatürün Osmanlı eğitim sistemindeki yerine temas edeceğiz. Yine mezkûr akaid metinlerinin otorite haline gelmesi ve şöhret bulmasına neden olan gerekçeleri tespit etmeye çalışacağız. Son olarak ise bu çalışma aynı zamanda bir literatür tanıtımını amaçladığı için her iki akaid risalesi üzerine yapılan çalışmaların bir dökümünü çıkarmayı hedeflemektedir. Ancak bunu yaparken Îcî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si üzerine gelişen literatür kronolojik olarak hem matbu hem de mahtût eserler dikkate alınarak verilirken, Ömer en-Nesefî'nin *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'sinin literatür incelemesi sadece matbu eserlerle sınırlı tutulacaktır. Çünkü söz konusu risale üzerine gelişen matbu literatür dahi oldukça büyük bir yekûn tuttuğu için birkaç eser müstesna mahtût literatüre değinilmeyecektir. Yine *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine yazılan matbu şerh ve haşiyelerin gerek müellifleri gerekse bizzat kendileri hakkında kısa bilgiler vermeye çalışırken, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* literatürünün birkaç eser dışında sadece dökümü çıkarılacaktır.

3 Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsüd*, İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1277, c. 1, s. 4-5.

I. Akaid Risâlelerinin Genel Özellikleri

Akaid literatürü incelendiğinde ilk olarak göze çarpan husus, bu risalelerin *ihhtisar telif tarzı* ile kaleme alındıklarıdır. Nitekim Şaban 768'de (Nisan 1367) Hârizm'de iken Ömer en-Nesefî'nin akaid metni üzerine şerh yazan Teftâzânî,⁴ (ö. 792/1390) söz konusu metin için “*el-Akâ'id* diye isimlendirilen bu *muhtasar*” tabirini kullanmaktadır.⁵ Yine Kuzey Afrika'nın en büyük kelâm âlimlerinden biri olan İmam Senûsî (ö. 895/1490) de İbn Ebî Zeyd (ö. 386/996) ve İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) gibi âlimlerin yazdıkları akâid metnlerinin ihtisar telif tarzı ile kaleme alındıklarını açık bir şekilde belirtmektedir.⁶ O halde ihtisar telif tarzı tam olarak neyi ifade etmektedir? İhtisar telif tarzı ile ilgili olarak genel anlamda şu söylenebilir ki söz konusu telif tarzı her dönemde gelişen ve güncellenen ilim dalının diliyle önceki ilmî birikimi yeni nesillerin icmâlen kuşatmasını sağlamak için pedagojik gayeler güderek yeniden ifade etme faaliyetidir.⁷ Yoksa ihtisar faaliyeti sadece bir eserin daha açık ve öz bir şekilde yeniden kaleme alınması demek değildir. Aksi takdirde bize ulaşan her bir akaid metninin önceki bir eserden ihtisar edilmesi gerekirdi. Oysa akaid risaleleri incelendiğinde ihtisarın bu türüyle telif edilmedikleri açık bir şekilde görülür, çünkü akaid risalelerinin giriş (mukaddime) bölümlerinde besmele, hamdele ve salveleden oluşan hutbe bölümleri bulunsa da genelde eserin özellikleri ve yazılış sebebi gibi konuların anlatıldığı dîbâce bölümleri yoktur.⁸ Bundan dolayı da akaid risalelerinin telif gerekçelerini doğrudan tespit etmek zorlaşmaktadır. Örneğin Ömer en-Nesefî akaid risalesine “Hak Ehli dedi ki:” diye başlamakta ve sonrasında belli bir tertip izleyerek tek tek itikadî önermeleri sıralamaktadır. Teftâzânî üzerine meşhur şerhlerden birini yazan Ramazan Efendî'nin (ö. 979/1571-2 ?), Ömer en-Nesefî'nin “Hak Ehli” ifadesi ile Ehl-i sünnet'in kastedildiğini söylemesi⁹ ise söz konusu risalede aktarılan itikadî

4 Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, s. 304.

5 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, (*el-Mecmû'atü's-seniyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde) Lübnan: Dâru Nûri's-Sabâh, 2012, s. 53.

6 Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Şerhu's-Senûsiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Abdülfettâh Abdullah Bereke, Kuveyt: Dârü'l-Kalem, 1402/1982, s. 59.

7 Fıkıh ilmi çerçevesinde ihtisarın özel bir telif tarzı olduğuna yönelik bkz. Eyyüb Said Kaya, “Muhtasar (Fıkıh)”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 61-62.

8 Bu hükümden İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin yazdığı akaid ve fıkıh sahasını birlikte içine alan *Risâle* isimli eseri istisna edilebilir. Zira kendisi eserin girişinde Ebû Mahfûz Muharrez b. Halef adında birinin isteği üzerine İmam Mâlik'in mezhebi üzere dillerin söyleyeceği, kalplerin inanaacağı ve organların amelde bulunacağı, dinî hususları ve bunlar içerisinde vaciple ilişkili olan müekked, nafil ve regâib sünnetler ile bir kısım âdâbı muhtasar bir eser olarak kaleme alacağını söylemektedir. Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd Abdîrahmân el-Kayrevânî, *Risâle*, (Seyfullah Öztürk, “İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî ve Akaid Risalesi”, Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991 içerisinde), s. 54.

9 Ramazan b. Muhammed el-Hanefî Ramazan Efendî, *Hâşiyetü Ramazan Efendî*, (*el-Mecmû'atü's-seniyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde) Lübnan: Dâru Nûri's-Sabâh, 2012, s. 87.

kabullerin Ehl-i sünnet'in inanç esaslarını ifade ettiğini göstermektedir. İcî ise yetmiş üç fırka hadisi ile risalesine başlamakta ve hadiste kurtulacağı bildirilen fırka-i nâciyenin Eş'arîler olduğunu söylemektedir. Sonrasında ise risalede aktaracağı itikadî konularda muhaddis selef âlimlerinin, Müslümanların imamlarının ve Ehl-i sünnet'in icmâ ettiğini belirtmektedir.¹⁰ Bunlar da gösteriyor ki İcî öncelikle bu risalede Eş'arî akaidinin bir dökümünü çıkarmakta ancak söz konusu akaid esaslarını selef âlimlerinin ve Müslümanların imamlarının ittifakla kabul ettikleri hususlarla sınırlı tutmaktadır.

İhtisar türü telif tarzında kaleme alınan eserler bazen bir ilmin sadece mesâilini içerirken bazen de o ilmin delilleriyle birlikte gerekçelendirilmiş mesâilini içermektedir. Bu açıdan akaid literatürüne bakıldığında kelâmın inceleme konusu kıldığı mesâilin delillerden ve tartışmalardan uzak bir şekilde aktarıldığı görülür. Nitekim Teftâzânî *Şerhu'l-Akâ'id*'de Ömer en-Nesefî'nin metninin âlemin hudûsuna yönelik delillere değinmemesini şöyle izah etmektedir: "Bu konu uzundur ve bu muhtasara uygun değildir. Zaten nasıl uygun olsun ki? Bu muhtasar *delillerle değil* sadece *mesâille* sınırlıdır."¹¹ Bir ilim, konusunun zâtî arazları üzerinde araştırma yapar ve bu arazları delilleriyle birlikte olumlu veya olumsuz bir şekilde konusuna yüklem yaparak kesbî/nazarî önermelere ulaşır. İşte bu kesbî önermeler o ilmin mesâilidir.¹² Benzer şekilde kelâm ilmi de konusunun zâtî arazları üzerinde yaptığı araştırma neticesinde bir takım itikadî-nazarî önermelere ulaşarak, bunları kendisine mesâil kılmakta ve bunları kelâm ilminin öğretiminde ilk basamağı oluşturması için delillerden uzak bir şekilde akaid risalelerinde bir araya getirmektedir. Böylece kelâm ilmi, akaid risaleleri sayesinde kendisinin hakikatini oluşturan mesâilin *suretleriyle* talebede meydana gelmesini amaçlarken, nazar ve istidlâl yoluyla bu mesâili temellendiren eserler vasıtasıyla söz konusu mesâilin *zâtlarıyla* talebede meydana gelmesini hedeflemektedir.

Akaid risalelerinin bize kelâm ilminin sadece mesâilini verdiği kabul edilmekle birlikte bu mesâilin mutlak anlamda İslâm akaidini verdiği vehmedilmemelidir. Zira böyle olduğu varsayılsaydı, örneğin İcî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'sinde zikri geçen itikadî meselelerden herhangi birini kabul etmemek kişiyi dinden çıkarırdı. Oysa tarihî tecrübe bize gösteriyor ki İcî'nin metninde yer alan birçok itikadî önerme bazı fırkalar tarafından kabul edilmemiş hatta tam tersi olan fikir savunulmuş ancak bu fırkalar tekfir edilmemiştir. O halde şunu söylememiz gerekir ki, akaid risaleleri bize mutlak ve tartışmasız İslâm akaidini vermek için değil, İslâm'ın tartışmasız inanç esaslarını vermenin yanında, tarih içerisinde İslâm toplumunda ortaya çıkan itikadî konularda mezheplerin kendi usulleri çerçevesinde verdikleri

10 İcî, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*, (Şihâbüddin el-Kilânî'nin *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si içerisinde), thk. Nizâr Cümâdî, Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 2011, s. 17.

11 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, s. 174.

12 Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsüd*, c. 1, s. 6.

hükümleri yani *mezhep akaidinin* de dökümünü çıkarmak için yazılmaktadır. Bu sayede akaid risaleleri bir taraftan bir mezhebe intisap etmek isteyen halkın *inanç kimliğini* doğru bir şekilde inşa etmesine yardımcı olurken, diğer taraftan öğretimde icmâlden tafside doğru bir sistem ön görüldüğü için kelâm ilmine yeni başlayan talebenin giriş seviyesinde konuları icmâlen görmesine de imkân sağlamaktadır.

II. Osmanlı Eğitim Sisteminde Nesefî'nin ve İcî'nin Akaid Risalelerinin Yeri¹³

Osmanlı eğitim sistemi açısından kelâm öğretiminde genelde akaid risaleleri, özelde ise Nesefî ve İcî'nin metinlerinin ne tür bir işlev gördüğünü anlamak için öncelikle nasıl bir eğitim modeli öngörüldüğünün tespit edilmesi, akabinde ise mezkûr metinlerin ve bu metinler üzerine gelişen literatürün bu model içerisinde nerede durduğunu tespit etmek gerekmektedir. Genel bir ifade olarak Osmanlı eğitim modelinin her ilim için icmâlden tafside, kolaydan zora doğru kademeli bir eğitim ön gördüğü söylenebilir. Nitekim XVIII. yüzyılın ilk yarısında (muhtemelen 1741 veya hemen öncesi) Fransız hükümetinin isteği ile Türklere bulunan ilimlerin neler olduğunu ve nasıl okutulduğunu açıklamak üzere ismi bilinmeyen bir Osmanlı müderrisinin kaleme aldığı *Kevâkib-i seb'a* isimli metne göre Osmanlı'da her ilim için üç mertebe gözetilmektedir: [i] İktisâr, [ii] iktisâd ve [iii] istiksâ. İktisâr mertebesi her ilmin en meşhur mesâilini kuşatmayı, iktisâd mertebesi birinci mertebeye ek olarak en meşhur mesâilin yanında meşhur mesâili de zikretmeyi ve istiksâ mertebesi ise ikinci mertebeye ek olarak nadir mesâili de zikretmeyi ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle bu metne göre muhtasar metinler için iktisâr, mütevassıt metinler için iktisâd ve mutavvel metinler için istiksâ denilmektedir. Yöntem itibariyle baktığımızda metnin yazarına göre iktisâr mertebesinde hiç delil zikredilmeden sadece mesâil verilirken, iktisâd mertebesinde mesâile dair

13 Hemen belirtmek isteriz ki biz bu başlık altında geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı'da eğitim sisteminin nasıl olduğunu ve oldukça büyük bir dönemi kapsayan bu süreç içerisinde Nesefî'nin ve İcî'nin metinlerinin nerelerde ve ne süreyle okutulduğunu ortaya koymayı amaçlamamaktayız. Zira bu amacın gerçekleştirilmesi tarih kaynakları yanında bu döneme ilişkin ilimler tasnifine dair eserlerin incelenmesine ve tüm bunlara ek olarak ulema biyografileri, icâzetnâmeler vb. unsurların incelenmesine ihtiyaç duyar. Bu ise bir makale içerisinde değerlendirilmesi neredeyse imkânsız bir iştir. Biz bu başlık altında sadece özellikle resmî bir belge hüviyeti taşıyan ve Osmanlı'da ilimler tasnifine dair oldukça detaylı bilgi veren *Kevâkib-i seb'a* isimli eser üzerinden genel olarak Osmanlı eğitim sistemi hakkında bilgi verip Nesefî ve İcî'nin metinlerinin bu sistem içerisinde okutulup okutulmadığına veya bunlar üzerine gelişen literatürün bu sistem içerisinde hangi düzeylerde okutulduğuna temas etmeyi amaçlamaktayız. Bu metinler üzerine gelişen literatür içerisinde hangilerinin bu sistem içerisinde okutulduğunu tespit etmek, dolaylı da olsa söz konusu metinlerin sistem içerisinde ne derece dikkate alındığını görmemiz bakımından önemlidir. Zira sadece bu metinlerin değil bunlar üzerine gelişen literatürün okutulması sayesinde ki Nesefî ve İcî'nin metinleri başka Osmanlı âlimleri tarafından da şerhe veya hâşiyeye konu yapılmıştır. Şu hususu da eklememiz gerekir ki, Nesefî ve İcî'nin metinleri üzerine gelişen literatür içerisinde herbiri üzerinde ayrı ayrı durmayacağız. Özellikle birçok Osmanlı âlimi tarafından hâşiyeye konu olan Teftâzânî ve Devvânî şerhlerinin genelde İslam coğrafyasında özelde ise Osmanlı'da neden bu denli öne çıktığına yönelik birkaç gerekçeyi temellendirmeye çalışacağız.

bir takım deliller serdedilir. İstiksâ mertebesinde ise mesâilin lehinde ve aleyhinde olan delil ve itirazlar ortaya konularak bir yandan meseleler tahkik edilirken, diğer yandan muhalif düşünceler redde çalışılır. İlimlerin söz konusu üç mertebeye göre okutulmasına ek olarak yazara göre her bir mertebe içerisinde de aşağı (ednâ), orta (evsat) ve üst (a'lâ) şeklinde üç rütbe daha dikkate alınmakta ve böylece her bir ilim dokuz rütbede okutulmaktadır. Ancak ilimler okutulurken zikri geçen “dokuz mertebenin bazen tamamına riayet edilirken, bazen de bir kısmına riayet edilir.”¹⁴

Kevâkib-i seb'a yazarının verdiği bilgiler dikkate alındığında ilk göze çarpan husus her bir ilmin okutulmasında icmâlden tafsile doğru katmanlı bir yapı ön görüldüğüdür. Buna göre iktisâr mertebesinde her ilmin en meşhur mesâili talebeye delillerden ve itirazlardan uzak bir şekilde icmâlen okutulmak suretiyle talebede o ilmin hakikatini oluşturan tasavvurî ve tasdikî önermelerin *suretleriyle* meydana gelmesi amaçlanırken, iktisâd ve istiksâ mertebelerinde en meşhur mesâile ek olarak meşhur ve nadir mesâilin deliller ve itirazlarıyla birlikte istidlâlî bir tarzda ele alınmasıyla da söz konusu tasavvurî ve tasdikî önermelerin *zâtlarıyla* meydana gelip, talebede o ilme yönelik bir meleke oluşması amaçlanmaktadır.

Son olarak yazarı belli olmayan bu metin, zikri geçen üç mertebeyi dikkate alarak o dönemde her ilim dalı için bu mertebelerde okutulan eserlerin isimlerini vermektedir. Örneğin kelâm ilmi için iktisâr mertebesinde kelâm ilminin mesâilinin asıllarını toplayan Ömer en-Nesefî'nin *Akâ'id*'ini verirken, iktisâd mertebesi için aşağı-orta-üst şeklinde üç rütbe daha gözetmektedir. Bu bağlamda iktisâdın aşağı rütbesinde Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'i ve Hayâlî'nin (ö. 875/1470 [?]) bu şerh üzerine yazdığı *Hâşiyesi*'sini, orta rütbesinde sadece isbat-ı vâcib için yazılan Devvânî'nin (ö. 908/1502) *İsbât-ı Vâcib* risalesi ile kendisinin *Akâ'id-i Celâli* diye ifade ettiği Adudüddin el-İcî'nin *Akâ'id*'i üzerine Devvânî'nin yazdığı *Şerhu'l-Akâ'id-i'l-Adudîyye*'yi ve onun üzerine yazılan *Ta'likâtı* ve üst rütbede ise İcî'nin *el-Mevâkıf*'ını zikretmektedir. Son olarak ise istiksâ rütbesinde Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Mevâkıf*'ının okutulduğunu, ancak bazı müderrislerin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ın hacim bakımından büyük olması sebebiyle istiksâ mertebesinde Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd*'ını da tercih edebildiklerini ifade etmektedir.¹⁵

14 [Müellifi Meçhul], *XVIII. asrın ortalarına kadar Türkiye'de ilim ve ilmîyeye dâir bir eser*, haz. Nasuhi Ünal Karaarslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 69-70.

15 *Kevâkib-i seb'a risalesi*, s. 76-77. Burada Cevat İzgi'nin *Kevâkib-i seb'a*'dan yaptığı hatalı bir aktarıma işarette bulunmak yerinde olacaktır. İzgi, *Kevâkib-i seb'a*'ya atıf yaparak iktisâr mertebesinde Ömer en-Nesefî'nin *Akâ'id*'i, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'i ve Hayâlî *Hâşiyesi*'nin okutulduğunu, iktisâd mertebesinde ise *el-Mevâkıf*'ın ve *Şerhu'l-Makâsıd*'ın okutulduğunu söylemektedir. Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medereselerinde İlim: Riyazi İlimler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, c. 1, s. 72-73, 165. Oysa söz konusu metinde durum tam da böyle değildir. Zira metin tam olarak şöyledir: "...ilm-i kelâma şurû' ider. Ânda dahî *iktisâdın aşağı rütbesinde* ru'ûs-i mesâili câmi' olan Ömer Nesefî Risalesini, ba'dehû *iktisâdın aşağı rütbesinde* şerhi *Şerh-i 'Akâ'id*'i, hâşiyesi *Hayâlî* ile me'an okur. Ebhâs-ı kesîre ile okunduğundan iktisâdın a'lâ rütbesine karîb olur. *Hayâlî Hâşiyesi* etrâf-ı memâlik-i İslâm'da dikkatle şöhetri vardır. Hatta ➤

Görüldüğü üzere *Kevâkib-i seb'a* müellifi iktisâr mertebesinde Ömer en-Nesefî'nin *Akâ'id Risalesi*'nin okutulduğunu ifade etmektedir. Acaba Osmanlı kelâm eğitimi içerisinde diğer akaid risalelerinin değil de¹⁶ Ömer en-Nesefî'nin *Akâ'idü'n* öne çıkma gerekçesi nedir? Bu soruya verilecek en genel cevabın; Osmanlı'nın itikadda Mâtürîdî olduğunu söylemek olabilir. Bu cevap belki doğrudan iktisâr mertebesinde *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* gibi Eş'arî akaidinin dökümünü çıkarmak için kaleme alınan Eş'arî metinlerin okutulmama gerekçesi olarak gösterilebilirse de¹⁷ Ömer en-Nesefî

dört-beş yüz hâşiyesi vardır. Ba'dehû yalnız vücûd-i Bârî'yi isbatta olan *İsbât-i Vâcib* kitabını ve *Akâ'id-i Celâli* ma'a müteallikâtihi okur. Ba'dehû iktisâdın a'lâ rütbesinde otuz-kırk cüzden ibaret bir kitaptır. Lâkin sürgünce okur, agra agra okumağa ömrün tahammülü yoktur. Bazıları *o rütbeden cüz-i aşağı Şerh-i Makâsüd* okudurlar." Bkz. *Kevâkib-i seb'a risâlesi*, s. 76-77. Metinde açıkça görüldüğü üzere iki kere "iktisâdın aşağı rütbesi" ifadesi geçmektedir. Ancak kanaatimizce ilk ifadede yazım hatası olarak "iktisâr rütbesi" yerine "iktisâdın aşağı rütbesi" yazılmıştır. Zira bizzat eserin yazarı, iktisâr mertebesine en meşhur mesâilî delilsiz olarak ifade eden muhtasar metinlerin girdiğini, iktisâd mertebesine ise en meşhur mesâile ek olarak meşhur mesâilî de içine alan ve bir kısım delillere değinen mütevassıt metinlerin girdiğini söylemiştir. Bkz. *Kevâkib-i seb'a risâlesi*, s. 69-70. Buna göre Ömer Nesefî metni ancak iktisâr rütbesine girebilir. Zira yazarın bizzat kendisi Ömer Nesefî metni için "ru'ûs-i mesâilî câmi' olan Ömer Nesefî Risalesi" ifadesini kullanmaktadır. Mesâilin asılları ifadesinden en meşhur mesâilînin anlaşılacağı açık olduğuna göre ve söz konusu risale delilleri içermediğine göre iktisâr rütbesine girmelidir. Buna karşılık ayrıntı meseleleri ve delilleri içermesi bakımından *Şerhu'l-Akâ'id* ve *Hayâlî Hâşiyesi* ise iktisâr değil, iktisâd mertebesine girmelidir. Ancak İzgi birinci "iktisâdın aşağı rütbesi" ifadesinin yanlış yazım olduğunu fark edip "iktisâr mertebesi" şeklinde düzeltirken, bu hatalı yazıma kıyasla ikinci "iktisâdın aşağı rütbesi" ifadesini de hatalı olarak iktisâr şeklinde düzeltmiştir. Cevad İzgi'den farklı düşündüğümüz bir başka husus da şudur: İzgi *Kevâkib-i Seb'a* müellifinin Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsüd* adlı eserini iktisâd mertebesinde okuttuklarını söylediğini aktarmaktadır. İzgi'nin bu şekilde düşünmesine neden olan tabir "o rütbeden cüz-i aşağı" ifadesidir. İzgi bu ifadeyi istiksâ rütbesinin bir merteye aşağısı şeklinde anlayarak *Şerhu'l-Makâsüd*'ün iktisâd mertebesinde okutulduğunu söylemektedir. Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 1, s. 73, 165. Oysa kanaatimizce Teftâzânî'nin bu eseri iktisâd değil, istiksa mertebesinde olmalıdır. Zira ifadenin öncesine bakılırsa *Şerhu'l-Mevâkıf*'ın fazla cüze/bölüme sahip olduğu ve buna talebenin ömrünün tahammül etmeyeceği söylenmekte, sonrasında da bazılarının o rütbeden cüz-i aşağı olan *Şerhu'l-Makâsüd*'ü okuttukları dile getirilmektedir. İfadenin siyak sibakına bakıldığında *Şerhu'l-Makâsüd*'ün iktisâd mertebesinde değil, *Şerhu'l-Mevâkıf*'tan hem hacim olarak hem de belki içerik olarak daha hafif bir metin olduğu ve bu özellikleri sebebiyle bazı müderrisler tarafından istiksâ mertebesinde okutulduğu ifade edilmektedir. Zaten *Şerhu'l-Makâsüd*'ün içerik ve yöntem itibarıyla *Şerhu'l-Mevâkıf*'taki konu ve yöntemle örtüşmesi de onun istiksâ mertebesinde okutulmasını gerektirir.

16 Osmanlı döneminde iktisâr mertebesinde okutulduğunu düşündüğümüz tek akaid metni Nesefî'nin *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'si değildir. Zira bu dönemde Ali b. Osman el-Üşî'nin (ö. 575/1179 [?]) *el-Emâlî*'sinin, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber*'inin vb. başka akaid risalelerinin de okutulduğunu bilmekteyiz. Bkz. Osman Demirci, "Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi (İzmit, Bursa, Edirne, İstanbul)", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 144, 234, 256.

17 Oldukça geniş bir coğrafyayı içine alan Osmanlı'nın eğitim sisteminde bir Eş'arî akaid risalesinin hiç okunmadığının söylenmesi doğru değildir. Zira Osmanlı coğrafyası çoğunluğu Eş'arî

dışındaki Mâtürîdî metinlerin öne çıkmama gerekçesini tam olarak ortaya koymaz. Bu durumda diğer Mâtürîdî metinler arasından Ömer en-Neseî'nin ayrışması için başka gerekçelere daha ihtiyaç duyarız. Kanaatimizce herhangi bir akaid metninin kelâm eğitimine girmesi ve üzerinde ciddi bir literatürün oluşması için iki husus birlikte düşünülmelidir: [i] Söz konusu metnin bizzat kendisinin sahip olduğu ayrıntı özellikleri ve [ii] o metni ilim âleminde mütedâvel kılacak, hatta eğitim kurumlarında kelâm öğretiminde önemli bir yer almasına imkân sağlayacak büyük bir âlim tarafından nitelikli bir şerhe ya da hâşiyeye konu olması.

Ömer en-Neseî üzerine en meşhur şerhi yazan Teftâzânî söz konusu metni diğer akide metinlerinden ayıştıracak ve kendisini o metin üzerine şerh yazmaya sevk eden gerekçeleri şöyle ifade etmektedir:

“... ve Büyük imam, İslâm âlimlerinin önderi, Necmü'l-mille ve'd-din Ömer en-Neseî'nin –Allah cennette onun derecesini yükseltsin- *el-Akâ'id* diye isimlendirilen [bu] *Muhtasar'ı din için kâide ve asıl mesabesinde olan fasılları* ve *yakîn için cevher ve yüzük taşı mesabesinde olan nasları* içerisinde bu ilmin en değerli incilerini ve eşsiz inci gibi faydaları içerdiğinden -bununla birlikte o son derece *tenkîh* ve *tehzîb* üzeredir ve son derece güzel *tanzim* ve *tertibe* sahiptir- onu şerh etmek istedim.”¹⁸

Bu ifadelerde Teftâzânî dört hususu öne çıkarmaktadır: İlkine göre risale bazı fasıllar içermekte ve bu fasıllar içerisinde dile getirilen meseleler dinin kâide ve asıllarını oluşturmaktadır. O halde burada “faslın” ne olduğu ve bu fasılların içerisinde dile getirilen meselelerin niteliğini incelemek önem arz etmektedir. Genel olarak faslın iki manada kullanıldığı söylenebilir: [i] Öncesi ve sonrası ile bağlantısı kalmayan tam söz ve [ii] hak ile batılı birbirinden ayıran söz. Teftâzânî üzerine önemli şerhlerden birini yazan Ferhârî burada ikisinin de kastedilmesinin câiz olduğunu söylemektedir.¹⁹ Bu durumda birinci anlama göre fasıl aslında kitapların ana bölümlerinin alt başlıklarına verilen isim iken, ikinci anlama göre hakkı ortaya çıkaran açık söz demektir. Ömer en-Neseî'nin *Akâ'id* metninin birinci anlamda fasıllardan oluşmadığı açık olduğuna göre, yani söz konusu risale ne ana bölümlerden ne de onların alt başlıklarından oluştuğuna göre Teftâzânî'nin “din için kâide ve asıl mesabesinde olan fasılları [...] içerisinde” ifadesini nasıl doğru anlayabiliriz? Bir diğer ifade ile acaba burada “fasıl” kelimesiyle sadece akaid

olan birçok bölgeyi de içine almakta ve her ne kadar devlet destekli resmî eğitim kurumlarında Mâtürîdî akaid risaleleri öne çıkmışsa da, vakıflar ve özel teşebbüslerle kurulan medreselerde Eş'arî akaid metinlerinin de okunduğu söylenebilir. Yine kendisi Eş'arî olan İcî'nin akaid metni üzerine yazılan Devvânî'nin şerhinin devlet destekli eğitim kurumlarında okutulması da Eş'arî metinlerin dolaylı dahi olsa bu kurumlarda da okutulduğunu göstermektedir.

18 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, s. 53-56.

19 Abdülaziz b. Ahmed b. el-Hamid el-Ferhârî, *en-Nibrâs şerhu Şerhi'l-Akâ'id*, İstanbul: Âsîtâne Kitabevi, 1430/2009, s. 27.

risalelerinin içerdikleri her bir itikadî önermenin hak ile batılın arasını ayıran ve tartışmalı inanç meselelerinde halkın doğru bilgilenmesini sağlayan hak söz olduğunu mu söylemeliyiz, yoksa faslın her iki anlamının birden dikkate alındığı bir üst yorum getirebilir miyiz? Tam da bu noktada Hızır Bey'in (ö. 863/1459) önde gelen talebelerinden biri olan ve *Şerhu'l-Akâ'id* üzerine önemli bir hâşiye kaleme alan Kestelî (ö. 901/1496), "fasıl" kelimesinin her iki anlamını da dikkate aldığından olsa gerek söz konusu kelimeyi şöyle açıklamaktadır:

"Şârih Teftâzânî "fasıllar" kelimesiyle her biri, ilim dalının meselelerinden biriyle ayrılmış/tekleşmiş olan (yenferidü) ibareleri kastetmektedir."²⁰

Kelâm ilmi çerçevesinde düşünüldüğünde Kestelî'den yaptığımız bu alıntı fasılları, her biri müstakil bir kelâm meselesini içeren ibareler olarak görmekte ve meselelerin müstakil olması her birinin bir önceki ve bir sonraki mesele ile doğrudan bağlantısı olmadığını göstermektedir. Bu itibarla Kestelî'nin "fasıl" kelimesinin birinci anlamını dikkate aldığı ve *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisindeki her bir ibarenin müstakil bir kelâm meselesini ifade etmesi nedeniyle mutavvel bir kelâm eserinde fasıl (alt bölüm) yapıldığı/yapılabileceği söylenebilir. Diğer taraftan müstakil kelâm meselelerini içeren bu ibareler öncesinde tartışılmış bir konuda ulaşılan doğru sonucu dile getirmesi itibarıyla hak ile batılı ayıran bir görev de üstlenmektedir. Sonuçta ise söz konusu fasıllar İslâm dininin inanç temellerini oluşturan kelâm mesâilini içermesi nedeniyle dinin kâideleri ve din onlarla kâim olduğu için de dinin asılları olmaktadır.

Teftâzânî'nin ifadesinde öne çıkan ikinci husus *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'nin bir kısım naslar içerdığı ve bu naslar içerisinde dile getirilen şeylerin bizi akaid konusunda yakine ulaştırdığıdır. O halde burada "nas" kelimesiyle ne kastedilmektedir? Nas lügatte ortaya çıkarmak, izhâr etmek ve açık şey demektir. Şeriat örfünde ise şeriat sahibinin (şâri') sözü demektir, çünkü şeriat sahibinin sözünün hakikati açıktır. Bu anlamıyla nas Kur'ân ve sünneti ifade etmektedir. Usûl-i fıkıh âlimleri ise nas kelimesini, sözün kendisi için sevk edildiği manaya delâleti [zâhir lafızdan daha] açık olan lafza tahsis etmişlerdir. Delâleti açık her söze de "nas" denilebilir. Yine Ferhârî, Teftâzânî'nin buradaki "nas" ifadesiyle hem şeriat sahibinin sözünü hem de manaya delâleti açık olan söz anlamını kastedebileceğini söylemektedir. Nitekim Nesefî "Allah, kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz, bunun dışındaki [günahları] dilediği kimse için bağışlar"²¹ gibi ayetlerden ve "Hilafet otuz senedir"²² gibi hadislerden iktibaslar yaptığından nas kelimesiyle şeriat sahibinin sözü kastedilebilirken, Nesefî'nin bütün ifadelerinin manaya delâleti açık olduğundan söz konusu kelimeyle manaya delâleti açık söz

20 Muslihuddin Mustafa el-Kestelî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'id*, (*el-Mecmû'atü's-seniyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde) Lübnan: Dâru Nûri's-Sabâh, 2012, s. 55.

21 en-Nisâ, 4/48.

22 Ebû Dâvûd, "Sünne", 9; Tirmîzî, "Fiten", 48.

de kastedilebilir.²³ Her iki anlam birlikte düşünülürken bunlar nasıl oluyor da bizi akaid konusunda yakine ulaştırıyor? Şeriat sahibinin sözü anlamında olduğunda²⁴ doğruluğu mucize ile sabit peygamberin getirdiği haberin doğruluğunda şüphe edilmediği için yakîn bildirmesi makul iken, açık söz anlamında olduğunda her açık sözün yakîn bildirmesi pek muhtemel değildir. Genelde muhaşşiler ise burada nas kelimesi ile açık sözün kastedildiğini ifade etmektedirler.²⁵ O halde açık söz anlamında Neseffî'nin ibareleri nasıl oluyor da yakîn bildiriyor? Bu sorunun cevabı da akaid mesailinin her mezhebin kendi usulü çerçevesinde kat'î delillere dayanması nedeniyle yakînî olmasında aranmalıdır. Daha açık ifadesiyle Neseffî'nin bu risalede bir araya getirdiği önermeler kelâmın mesailidir ve nastır yani manaya delâleti açıktır. Kelâmın mesâili de mezhebin usulü çerçevesinde temellendirilerek yakîn bildirdiği için bu önermeleri/mesâili bilen kimse her ne kadar o konularda bütün temellendirmeyi bilmese de yakîni elde etmiş olur.

Şerhu'l-Akâ'id'den yaptığımız alıntıda dikkat çeken üçüncü husus, Neseffî'nin metninin akaid mesâilini son derece tenkîh ve tehzîb üzere ele aldığıdır. Burada açıklanmaya ihtiyaç duyan iki kavram bulunmaktadır: *Tenkîh* ve *tehzîb*. Tenkîh lügatte kemiğin içerisinden özünü/ilîğini çıkarmaktır. Ağacı tenkîh etmek, faydadan uzak olan dikenlerini ve dallarını kesmek demektir. Burada ise ıstilahî anlamda, matlûbu fazlalık olan şeylerden arındırmak manasında kullanılmaktadır. Tehzîb ise bir şeyi düzeltmek/ıslah etmek demektir. Yine bir şeyi ona uygun olmayan şeylerden uzak kılmak anlamına da gelir.²⁶ O halde Teftâzânî bu ifadeleri ile Neseffî'nin metninde mesâili dile getiren lafızların son derece muhtasar olduğunu ve o mesâille alakası bulunmayan ya da onlara uygun olmayan konulara neredeyse hiç değinilmediğini, mesâile en kısa ve açık olarak götürülen ibarelerin seçildiğini kastetmektedir. Bu da Neseffî'nin metnini oluştururken ne kadar seçici ve hassas davrandığını ortaya koymaktadır.

Neseffî metniyle ilgili olarak Teftâzânî'nin öne çıkardığı son özellik ise söz konusu risalenin sistematik açıdan son derece tanzim ve tertibe sahip olduğudur. Tanzîm lügatte incileri ipliğe dizmek demektir. Burada ise aklın gerektirdiği şekilde manaları birbirine dayanan ve delâletleri birbiriyle uyum içerisindeki lafızları bir araya getirme kastedilmektedir.²⁷ Tertîb ise özel lafızlardan her birini kendisine

23 Ferhârî, *en-Nibrâs*, s. 27.

24 Nitekim Şerhu'l-Akâ'id üzerine şerh yazan Ramazan Efendi burada nas kelimesiyle ayetlerin ve hadislerin kastedildiğini söylemektedir. Bkz. Ramazan Efendi, *Hâşiyetü Ramazan Efendi*, s. 55.

25 Ebû Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyya el-Ensârî, *Hâşiyetü Şeyhü'l-İslâm Zekeriyya el-Ensârî el-müsemmâ Fethü'l-ilâhi'l-mâcid bi-izâhi Şerhi'l-Akâ'id*, Kuveyt: Dârü'z-Ziyâ, 2013, s. 131; Kestelî, *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Akâ'id*, s. 55; İsmâüddin İbrahim b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî, *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Akâ'id li'l-Fâzil el-İsmâ*, İstanbul: Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1288, s. 9.

26 Ferhârî, *en-Nibrâs*, s. 28.

27 Ramazan Efendi, *Hâşiyetü Ramazan Efendi*, s. 56.

uygun olan yere koymaktır.²⁸ Bu açıklamalar da gösteriyor ki Neseffî'nin metni, içerdiği mesâili sadece en güzel biçimde tenkîh ve tehzîb üzere ifade etmekle kalmayıp, bu mesâili art arda getirirken her bir meseleyi diğerleriyle olan ilişkisini dikkate alarak sıralamakta ve böylece her bir mesele, olması gereken yerde dile getirilmektedir. Böylece *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'nin kendi içerisinde son derece sistematik bir yapıya sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Neseffî'nin metninde durum böyle iken acaba İcî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'sinde durum nasıldır? Yaptığımız taramalarda İcî'nin akaid risalesinin doğrudan iktisâr mertebesinde Osmanlı'da, devlet destekli resmî eğitim kurumlarında okutulduğuna yönelik bir bilgiye rastlayamadık. Ancak gerek *Kevâkib-i seb'a* müellifinin verdiği bilgileri olsun gerekse de başka eserlerin verdiği bilgileri dikkate aldığımızda, Devvânî, Hâlhâlî (ö. 1014/1605) ve Gelenbevî (ö. 1205/1791) gibi âlimlerin bu eser üzerine yazdıkları şerh ve hâşiyelerin bu kurumlarda doğrudan okutulduğunu görmekteyiz. Bu da bize zikri geçen şerh ve hâşiyeler vasıtasıyla da olsa, İcî'nin metninin bu kurumlarda okutulduğunu göstermektedir.²⁹ Şu halde İcî'nin metninin genel olarak ulema arasında özel olarak ise Osmanlı âlimleri arasında³⁰ diğer akaid risalelerinden ayrışıp öne çıkmasını sağlayan ne tür özellikleri bulunmaktadır? Onun üzerine en meşhur şerhlerden birini yazan Devvânî, onu diğer metinlerden ayırttığını düşündüğü özellikleri şu sözlerinde dile getirmektedir:

“*el-Akâ'idü'l-Adudiyye* dinî akaidin asıllarından hiç bir kâide bırakmamış, aksine onu ortaya koymuştur ve dinî akaidin asıllarından ana ve önemli hiçbir meseleyi bırakmamış, aksine ya onu açıkça ifade etmiş ya da ona işarette bulunmuştur.”³¹

Bu ifadeler her ne kadar Teftâzânî'de olduğu kadar detaylı bilgi vermese de İcî'nin metninin iki temel özelliğini öne çıkarmaktadır. Birincisi söz konusu metin dinî akaidin asıllarından hiçbir kaideyi yani dinî akaidin kendisine dayandığı hiçbir aslı dışarıda bırakmamış, bir şekilde hepsini içine almıştır. Buna karşılık diğer akaid metinleri ise dinî akaidin asıllarını ifade ederken bu tür bir şümul yakalayamaması nedeniyle İcî'nin metninden ayrışmaktadır.³² İkinci özellik ise bu

28 Ferhârî, *en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-Akâ'id*, s. 28.

29 Doktorasında Osmanlı'da kelâm eğitimini konu edinen Osman Demirci, çalışmasında birçok akaid metninin Osmanlı'da değişik yerlerde okutulduğuna değinmesine rağmen İcî'nin metninin resmî bir medresede iktisâr mertebesinde doğrudan okutulduğuna yönelik bir bilgi aktarmamaktadır. Bkz. Osman Demirci, “Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi (İzmit, Bursa, Edirne, İstanbul)”.

30 Çalışmanın sonunda gerek Osmanlı içerisinde gerekse dışından birçok âlimin bu esere şerh veya hâşiyeye kaleme aldığı detaylı olarak verileceği için burada özel olarak isim ve kaynak zikretmedik.

31 Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*, İstanbul: Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1290, s. 2.

32 Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî, *Hâşiyetün li-İsmâil el-Gelenbevî alâ Celâl mine'l-Akâ'id*, İstanbul: el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1300, s. 4-5.

metnin dinî akaidin ana ve önemli meselelerinin bir kısmını açıkça ifade ettiği, bir kısmına da işarette bulunduğu. Burada dinî akaidin asıllarının ana meseleleri ile kelâm ilminde *maksûd bizzat* olması bakımından araştırma konusu kılınan meseleler kastedilirken, önemli meselelerle *maksud bilazaraz* olması bakımından ispata konu yapılan meseleler kastedilmektedir.³³ O halde Devvânî'nin ifadeleri dikkate alındığında İcî'nin metninin dinî akaidin asıllarının hepsini dile getirmesinin ya açık bir şekilde ifade etme ya da işarette bulunma yoluyla olduğunu söyleyebiliriz.

Devvânî'nin ifadeleri çerçevesinde ilk bakışta yukarıda Nesefî'nin metni bağlamında Teftâzânî'nin öne çıkardığı dört özelliğin tamamının İcî'nin metninde bulunmadığı zannedilebilir. Fakat kanaatimizce bu kanı doğru değildir. Zira Devvânî'nin öncelikle İcî'nin metninde kendisinin dikkatini çeken özellikleri dile getirdiği söylenebilir. Bu bağlamda yukarıda zikri geçen dört özelliğe mutlaka değinmesi zorunlu görülmemelidir. Bununla birlikte Devvânî'nin sözlerinin Teftâzânî'nin öne çıkardığı birinci özelliği doğrudan, üçüncüsünü ise dolaylı olarak ifade ettiği söylenebilir. Daha açık bir ifade ile Devvânî'nin dinî akaidin asıllarından her bir kaidenin bu metinde dile getirildiğini söylemesi, bu metnin bazı meseleler içerdiği ve bu meselelerin din için asıl konumunda olduğunu doğrudan ifade ederken, İcî'nin metninin dinî akaidin asıllarından ana ve önemli meseleleri ya açıkça ifade ettiği ya da işarette bulunduğunu söylemesi bu metnin tenkîh ve tehzîb üzere olduğunu dolaylı bir şekilde ifade etmektedir. Zira bazı meseleleri açıkça ifade etmeyip onlara getirilen kayıtlar vasıtasıyla işarette bulunulması ilk olarak İcî'nin metninin muhtasar bir şekilde meseleleri ele aldığını gösterirken, muhtasar eserlerde genellikle gözlemlenen konuyla doğrudan alakası olmayan fazlalık kabilinden şeylere temas edilmediğine işarette bulunduğu düşünülebilir. Teftâzânî'nin dile getirdiği ikinci ve dördüncü özelliğe gelince bu özelliklerden ikincisi yani risalede yer alan önermelerin bizi akaid konusunda yakîne ulaştırdığı hususu kelâm ilminin mesâilinin dökümünü çıkaran akaid risalelerinden beklenen en temel özelliktir. Zira bilindiği üzere bir itikadî meselenin akaid konusu olması için mezhep katında yakîn bildirmesi şarttır. Dolayısıyla Devvânî açıkça ifade etmese de bu şart, İcî'nin metninde zımnen bulunmaktadır. Metnin sistematik yanını gösteren tanzim ve tertibe sahip olması özelliğinin Nesefî'nin metniyle aynı derecede olup olmadığı tartışılabilirse de, *el-Akâ'idü'l-Adudîyye* incelendiğinde kelâm mesâili döküm edilirken meseleler arasındaki bağlantıların göz önünde bulundurulduğu gözden kaçmamaktadır.

Muhtasar akaid risalelerini, Teftâzânî'nin dile getirdiği dört özelliği taşıyıp taşımadığı, şayet taşıyorsa, diğerlerine oranla bunları ne kadar iyi yerine getirdiği gibi nitelikleri dikkate alarak derecelendirmek de mümkündür. Elbette bu özellikleri

33 Ebu'l-Hasen Şihâbüddin Hârûn b. Bahâiddin b. Sübhân el-Mercânî, *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudîyye*, (*Hâşiyetü'l-Fâzıl İsmail el-Gelenbevî ale'l-Celâl* kenarında), İstanbul: Der-saadet, 1326, c. 1, s. 8.

en mükemmel şekilde yerine getiren akaid metinleri kelâm uleması tarafından itibar görmekte ve farklı düzeylerde kelâm eğitiminde okutulmak üzere şerh veya hâşiyeye konu yapılmaktadır. *Şerhu'l-Akâ'id* bilindiği gibi Şaban 768'de (Nisan 1367) Hârizm'de iken Teftâzânî'nin kelâma dair telif ettiği ilk eserdir. Bu eserden sonra Zilkâde 784'te (Ocak 1383) Semerkand'da *Şerhu'l-Makâsîd*ı ve Recep 789'da (Temmuz/Ağustos 1387) muhtemelen yine Semerkand'da *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm*'ı kaleme almıştır.³⁴ Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'in mukaddimesindeki ifadelerinden o dönemde bir kelâm metni yazmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Zira mukaddimedede, onu bu şerhi yazmaya sevk eden gerekçenin sadece Nesefî'nin metninin bahsi geçen dört özelliği taşıması olmadığını, yukarıda alıntı yaptığımız metinden önce yer alan şu ifadeleri göstermektedir:

“İmdi; şeriat ve ahkâm ilminin temeli ve İslâm akaidinin kaidelerinin esası kelâm diye isimlendirilen –ki [bu ilim kişiyi] şekk ve vehmin karanlıklarından kurtarır- Tevhid ve sıfat ilmi olduğunda ...”³⁵

Bu ifadelerde, Teftâzânî'nin söz konusu eseri yazma gerekçesini açıklarken, kelâm ilminin fıkıh ilminin temeli ve İslâm akaid kaidelerinin esası olduğuna dikkat çekmesi, bu ilme dair bir metin telif etme amacında olduğunu göstermektedir. Nihayetinde Nesefî'nin metninin -kendisinin ifadesiyle- bu dört özelliği taşıyan en iyi metinlerden olması, onu bu şerhi yazmaya itmiştir.

Tam da burada ele alınması gereken bir başka husus, Nesefî metninin Teftâzânî zamanında ne kadar yaygın bir metin olduğu konusudur. Acaba bu metin Teftâzânî öncesi Semerkand ve Hârizm gibi bölgeler dışında ne kadar tanınıyordu? Bu soruya cevap vermenin en iyi yolu Nesefî metninin Teftâzânî'den önce şerh veya hâşiyeye konu olup olmadığını, ve olduysa da bunu kimlerin, hangi boyutta yaptığını araştırmaktır. Kâtib Çelebi'nin (ö. 1068/1657) eserinin ve onun üzerine yazılmış en son ve en meşhur zeyillerden biri olan Bağdatlı İsmail Paşa'nın verdiği bilgiler incelendiğinde, Teftâzânî öncesinde, Nesefî metnine Şemseddin el-İsfahânî'nin (ö. 749/1349) ve Cemâleddin el-Konevî'nin (ö. 770/1369) şerh yazdığı ifade edilmektedir.³⁶ Ancak hemen belirtmek gerekir ki Konevî'nin yazdığı söylenen *el-Kalâ'id*

34 Ebü'l-Hayr İsmâüddin Ahmed Efendi Taşkoprîzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhüs's-siyâde fi mevzuâtî'l-ulûm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985/1405, c. 1, s. 192.

35 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, s. 51-53.

36 Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şereddin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [ty], c. 2, s. 1148; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb*, thk. Kilisli Rifat Bilge, Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [ty], c. 2, s. 104. Burada şu hususa işarette bulunmak gerekir ki Abdullah Muhammed el-Habeşî'ye göre Teftâzânî öncesi ilk şerh İbnü'n-Nefis diye bilinen Ali b. Ebi'l-Hazm'a (ö. 687/1288) aittir. Habeşî'ye göre bir ihtimal olarak Kâtib Çelebi bu zatın İbn Hazm (ö. 456/1064) olduğunu söyleyerek isimleri karıştırmıştır. Bkz. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi*, Ebûzâbî: el-Mecmaü's-Sekâfe, 2004, c. 2, s. 1183. Hemen belirtmek gerekir ki Kâtib Çelebi, Habeşî'nin söylediği gibi *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine şerh yazanın İbn Hazm olduğunu söylememekte, aksine bu zatın ismini İbn Harem el-Endelîsi

fi şerhi'l-Akâ'id isimli şerh, Neseî metni üzerine değil *el-Akâidetü't-Tahâviyye* üzerine yazılmış bir şerhtir. Kâtib Çelebi sehven bu eseri Neseî metnine yazılmış bir şerh olarak ifade etmektedir.³⁷ Dolayısıyla geriye sadece İsfahânî'ye nispet edilen şerh kalmaktadır. Eğer söz konusu şerhin İsfahânî'ye nispeti doğru ise İsfahân'da doğmuş, Tebriz'de eğitim görmüş, Dimaşk ve Mısır'da ise ders vermiş olan bir âlimin³⁸ Neseî metnine şerh yazmış olması bu metnin en azından o coğrafyada bir şekilde tanındığı ve bir yere kadar teveccüh gördüğünü göstermektedir. Fakat her ne kadar Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'da İsfahânî'ye böyle bir şerh nispet etse de İsfahânî'nin biyografisini yazan ve eserlerine temas eden tabakât kitaplarında -en azından ulaşılabildiklerimizde- böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır.³⁹ Özellikle de

olarak vermekte ve bu zâtn yazdığı şerhin isminin ise *ed-Dürre* olduğunu belirtmektedir. Hatta o, bu şerh üzerine Bedruddin Muhammed b. Muhammed Ahmed b. İbn Hatîb el-Lahrî'nin (h. 893) bir hâşiye kaleme aldığı da eklemektedir. Dolayısıyla Habeşî, İbn Harem ifadesindeki "ra" harfini "ze" okuması nedeniyle bu ifadeyi İbn Hazm şeklinde okuyarak ilk hatasını yapmakta, ardında bu zâtn bir ihtimal İbnü'n-Nefis olduğunu söyleyerek de ikinci hatasını yapmaktadır. Zira İbnü'n-Nefis'in eserlerini oldukça detaylı bir şekilde ele alan çalışmalarda ona ait böyle bir şerhten bahsedilmemektedir. Bkz. Ebü'l-Hasen Alâeddin Ali b. Ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefis, *el-Muhtasar fi ilmi usûl'l-hadîsi'n-nebevî* (muhakkikin girişi), thk. Yusuf Zeydan, Kahire: ed-Dârü'l-Misriyyetü'l-Lübnâniyye, 1991/1412, s. 15-80. Bununla birlikte yaptığımız taramalar neticesinde ne İbn Harem el-Endelûsî ne de Bedruddin el-Lahrî hakkında tabakât literatüründe bir malumata rastlayabildik. Fakat Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'da İbn Harem el-Endelûsî'nin şerhini Şemseddin Ebü Abdillâh Muhammed b. eş-Şeyh Zeyniddin Ebi'l-Adl Kâsım eş-Şâfi'î'den (ö. [?]) sonra ifade etmesi en azından İbn Harem'in şerhinin h. 871'den sonra yazıldığını gösterebilir. Zira bu çıkarımda öncelikle Kâtib Çelebi'nin şerhleri sıralarken kronolojiye bir yere kadar riayet ettiği varsayımına ve akabinde bizzat Kâtib Çelebi'nin eş-Şâfi'î'nin *el-Kavli'l-vefi* adındaki şerhini h. 871 yılında tamamladığını ifade etmesine dayanmaktayız. Sonuç olarak şu söylenebilir ki Teftâzânî öncesi İbn Harem el-Endelûsî şerhinden bahsetmek zor görünmektedir.

37 Yusuf Şevki Yavuz, "Akâidü'n-Neseî", *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 218.

38 Ebü Nasr Tâcüddin Abülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyetü'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kâhire: Dâru lhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, [ty], c. 10, s. 383-384; Ebü's-Safâ (Ebü Sa'îd) Salahuddin Halîl b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebü Zeyd, Mahmûd Sâlim Muhammed, Nebîl Ebü Amse, Muhammed Mev'ûd, Dimaşk: Dâru'l-Fikr; Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1998/1418, c. 5, s. 400-405; Ebü Muhammed Cemâlüddin Abdürrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987/1407, c. 1, s. 80-81; Ebu's-Sıdk Takıyyüddin Ebü Bekr b. Ahmed İbn Kâdî Şühbe, *Tabkâtü's-Şâfiyye*, Haydarâbâd: Matbatâtü Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1978/1399, c. 3, s. 94-96.

39 Tâcüddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. 10, s. 383-384; Safedî, *A'yânü'l-asr*, c. 5, s. 400-405; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. 1, s. 80-81; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, c. 3, s. 94-96; Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979/1399, c. 2, s. 278; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnaût, Mahmûd Arnaût, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996/1413, c. 8, s. 281; Ebü Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997/1417, c. 4, s. 247-248; Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yânü'l-mietî's-sâmine*, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1993/1414, c. 4, s. 327-328; Ebü

hem İsfahâni ile görüşmüş biri olarak hem de onun terceme-i hâline oldukça uzun bir yer ayıran Safedî dahi Şemseddin el-İsfahâni'nin *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine bir şerh yazdığından bahsetmemektedir.⁴⁰ Fakat bir ihtimal olarak şu söylenebilir ki Kâtip Çelebi, Şemseddin el-İsfahâni'nin Burhânüddin Nesefî'nin (ö. 687/1289) *el-Fusûl fi İlmî'l-cedel* isimli hilaf ilmine dair eserine yazdığı şerhi sehven Ömer en-Nesefî'nin *el-Akâ'id*'i üzerine yazılmış bir şerh olarak ifade etmiş olabilir.⁴¹ Sonuçta ise elimizdeki veriler ışığında *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'nin Teftâzânî öncesi Semerkand dışındaki bölgelerde pek tanınmadığı ya da tanınıyorsa da en azından şerh ve hâşiyeye konu yapılmadığı söylenebilir. Bir başka ifadeyle bu durumun özellikle Teftâzânî ile birlikte değiştiği yani onunla birlikte Semerkand dışında da şöhret bulmaya ya da şöhrete sahipse de en azından onunla birlikte şerh ve hâşiyeye konu yapılmaya başlandığı ve kelâm öğretiminde medrese sistemine dâhil edildiği söylenebilir. Zira çağdaşı olan âlimlerin verdiği bilgilere göre henüz daha hayatta iken Teftâzânî'nin kelâm, usul ve dil bilim alanındaki eserleri Semerkand dışındaki bölgelerde de oldukça yaygın bir şekilde okunuyor ve okutuluyordu. Nitekim Teftâzânî'nin çağdaşı olan ve kendisinden on altı yıl sonra vefat eden İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi bir âlim Mısır'da iken Teftâzânî'nin kelâm, usul-i fıkıh ve beyan ilmi ile ilgili eserlerini mütalaa ettiğini ve bu eserlerde bulunan tahkikât ve tetkikâtın onun bu ilimlerde ne derece köklü bir melekeye sahip olduğuna şahitlik ettiğini ve onun felsefî ilimlere ne kadar muttali olduğunu ve diğer akli ilimlerde de ne kadar büyük bir konuma sahip olduğuna delalet ettiğini söylemektedir.⁴²

Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsin men ba'de'l-karnî's-sâbi'*, Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, [ty], c. 2, s. 298-299.

40 Safedî, *A'yânü'l-asr*, c. 5, s. 400-405.

41 *DİA*'da Şemseddin el-İsfahâni maddesini yazan Muhsin Demirci, İsfahâni'ye böyle bir şerh nispet etmek ve bu nispetle yetinmeyip "Süleymaniye Ktp., nr. 740" şeklinde künye bilgisi dahi vermektedir. Bkz. Muhsin Demirci, "Mahmud b. Abdurrahman İsfahâni", *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, s. 509. Fakat tarafımızdan yapılan inceleme neticesinde Demirci'nin verdiği künye bilgisinin İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme* isimli eseri olduğu tespit edildi. Yine Süleymaniye Kütüphanesi'nde bizzat kendimiz tarafından yapılan taramada da böyle bir eser nispetine rastlanmadı. Bununla birlikte İsfahâni ve tefsirdeki metodunu çalıştığı doktora tezinde Demirci, İsfahâni'nin eserlerini anlatırken Kâtip Çelebi'nin Ömer en-Nesefî'nin metni üzerine yazıldığını söylediği bu şerhin diğer kaynaklar tarafından *Şerhu Fusûli'n-Nesefî* olarak kaydedildiğini de söylemektedir. Bkz. Muhsin Demirci, "Ebû's-Senâ Mahmûd İbn Abdî'r-rahmân el-İsfahâni (ö. 749/1348) ve Tefsirdeki Metodu", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987, s. 32. Demirci'nin bu ifadelerinin bu nispet bizzat kendisinin de sorunlu karşıladığına işarette bulunduğu söylenebilir.

42 Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 2004/1425, c. 2, s. 251-252. Benzer şekilde Hanefî fukahâsinin biyografisine dair yazdığı *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr* adlı eseriyle tanınan Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî (ö. 990/1582) de Teftâzânî'nin eserlerinin İslâm beldelerinde oldukça yaygın ve meşhur olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. es-Seydâ Muhammed Bedruddin Ebû Firâs en-Nu'mân, Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, [ty], s. 135-136.

Kanaatimizce Teftâzânî'nin eserlerinin bu derece şöhret kazanması ve medrese eğitimine sokulmasında iki önemli faktör gözden kaçmamalıdır. Bu faktörlerden ilki Teftâzânî'nin sarf, nahiv ve belagat gibi dil ilimleri başta olmak üzere tefsir, kelâm, usûl-i fıkıh ve mantık gibi alanlarda derin bilgisiyile temâyüz etmesi ve yaşadığı dönemde Doğu İslâm dünyasında ilmin zirvesi kabul edilmesidir.⁴³ Ancak bu faktör belki bir âlimin ilim dünyasında teveccüh görmesini izah etse de bu derece eserleriyle medrese sistemine nüfuz etmesini tam olarak açıklamaz. Bundan dolayı bu faktör altında iki özellik daha dikkate alınmalıdır ki bunlar sayesinde Teftâzânî'nin söz konusu ilimlerdeki yetkinliği medrese sistemine nüfuz edebilsin: [i] Timur'un Semerkand'ı büyük bir ilim merkezi haline getirmesi ve Teftâzânî'nin Cürcânî ile münazarasına kadar burada ilmiye sınıfının başında bulunması, [ii] eserlerinde anlatım ve mantık örgüsünün oldukça güçlü olması.

Bilindiği üzere Timur, imparatorluğunun başkenti yaptığı Semerkand'ı bir ilim şehri haline getirmek için, fethettiği yerlerin önemli âlimlerini Semarkand'a gönderiyordu. Bu gerekçeyle Hârizm'i fethettiğinde orada bulunan Teftâzânî'yi de Semerkand'a yolladı. Teftâzânî orada ders okutup bazı eserler kaleme aldı ve Cürcânî ile münazara yapıp mağlup sayılıncaya kadar ihtişamlı bir hayat sürdü. Bu zaman aralığında Timur, imparatorluğun en değerli âlimi olan Teftâzânî'ye iltifat ediyor, meclislerinde kendi yanına oturtuyor ve eve dönerken onu bizzat uğurluyordu. Hatta Timur, onu protokolde baş sıraya oturtup Kazaskerlik makamına dahi tayin etmişti.⁴⁴ Teftâzânî'nin yazdığı eserlere baktığımızda genelde ya medreselerde bizzat okutulmak üzere yani ders kitabı olarak kaleme alındıklarını ya da medreselerde okutulan eserlere şerh ya da hâşiyeye konumunda olduklarını görüyoruz.⁴⁵ Bu tür bir telif faaliyetine gerekçe olarak Semerkand'da ilmiye sınıfının başında bulunup eğitim sistemini yönlendiren bir pozisyonda olması gösterilebilir. Zira Teftâzânî'nin döneminden henüz bir asır öncesinde Moğol istilası nedeniyle yıkıma uğramış Semerkand'da İslâmî ilimlerin yeniden güçlü bir şekilde tedris edilmesi, medreselerde okutulacak ders kitaplarının ya yeniden yazılmasına ya da hali hazırda kitapların şerhe ya da hâşiyeye konu yapılarak mevcut ilmî birikimin yükseltilmesine bağlıdır.

Teftâzânî'nin eserlerinde anlatım ve mantık örgüsünün güçlülüğünü gösteren en güzel örneklerden biri *Şerhu'l-Akâ'id*'de bizzat kendisinin Ömer en-Nesefî'nin akaid risalesini şerh ederken ne tür bir ilmî işçilik yaptığına dair şu ifadeleridir:

43 Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, s. 303.

44 Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, c. 40, s. 300.

45 Teftâzânî'nin ders kitabı olarak kaleme aldığı müstakil eserlere örneğin kelâm ve mantık alanında yazdığı *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm*'i ile *el-Makâsîd* ve onun *Şerh'i* örnek olarak verilebilirken, medrese eserlerine yazdığı şerhe ve hâşiyeye ise Kazvî'nin mantık alanında telif ettiği ve medreselerde ders kitabı olarak okutulan *eş-Şemsîyye* isimli esere yazdığı şerh ile usûl-i fıkıh alanında İbn Hâcib'in kaleme aldığı *Muhtasar* isimli metin üzerine İcî'nin yazdığı şerh için kaleme aldığı hâşiyeye örnek olarak verilebilir.

“[Bu şerh *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'nin] mücmel taraflarını tafsil eder, muğlak yönlerini (mu'dilât) beyan eder ve dürülû taraflarını (matviyyât) açar. Bununla birlikte [bu şerh *Nesefî*'nin] sözünü tenkîh içerisinde tevcîh eder, meramına açık bir şekilde tenbihte bulunur, meseleleri takrir etmesinin akabinde tahkik eder, delilleri tahrir etmesinin akabinde tedkik eder, maksatları temhid ettikten sonra tefsir eder ve mücerred bir şekilde faydaları teksir eder. Tüm bunları yaparken de sözü uzatmadım ve bıktırmadım; iktisadın iki ucu olan itnâb ve ihlâlden de kaçındım.”⁴⁶

Bu ifadelerde yer alan mücmel tarafları tafsil, muğlak yönleri beyan ve dürülû tarafları açma özelliği zaten bir şerhten beklenen asgari özelliklerdir, fakat bir şerhin [i] sözü tevcîh etmede, [ii] merama tenbihte bulunmada, [iii] meseleleri tahkik etmede, [iv] delilleri tedkik etmede, [v] maksatları tefsir etmede ve [vi] faydaları artırmada gösterdiği başarı aynı zamanda o şerhin yetkinliğini gösteren en önemli göstergelerdir. O halde *Nesefî* akaidi üzerine yazılan şerhlerden niçin Osmanlı eğitim sisteminde özellikle *Teftâzânî*'nin şerhinin öne çıktığını ve medrese literatürüne girerek üzerine büyük bir literatürün geliştiğini anlamak bu altı özelliğin doğru bir şekilde anlaşılmasına bağlıdır.

İlk özelliğe baktığımızda *Teftâzânî*, *Nesefî*'nin sözünü tenkîh içerisinde tevcîh edeceğini söylemektedir. O halde tevcîh nedir? İstilahta tevcîh iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi sözü matluba yönelik kılmak, ikincisi sözün sıhhat yönlerinden birini çıkarmaktır. Eğer burada tevcîh birinci anlamında alınırsa “sözü tevcîh” ifadesinde, *Teftâzânî*'nin sözünün kastedildiğini söylemek gerekir. Çünkü burada sözü matluba uygun bir şekilde dile getirecek olan kişi *Teftâzânî*'dir. Eğer tevcîh ikinci anlamında alınırsa “sözü tevcîh” ifadesinden *Nesefî*'nin sözü anlaşılmalıdır. Çünkü *Şârih Teftâzânî*, *Nesefî*'nin sözlerindeki sıhhat yönlerini gösterme görevini üstlenmiştir.⁴⁷

İkinci özellikte ise merama yani sözü söyleyen kişinin matlubuna açık bir şekilde tenbihte bulunulacağı ifade edilmektedir. Acaba merama nasıl tenbihte bulunulur? Daha genel bir ifade ile ne tür şeylere tenbihte bulunur? Tenbih lafzı istilahta iki yerde kullanılır ve bu iki yer aynı zamanda ne tür şeylere tenbihte bulunulacağını da göstermektedir. Birincisi hükmün bedîhî-i celi olduğu yerlerdir. Bedîhî-i celi bütün insanların ortak tecrübesine açık olan ve insanların önermenin sadece konu ve yüklemine tasavvur etmelerinin hükmü olumlamalarında ya da olumsuzlamalarında yeterli olduğu hükümlerdir. Bu tür hükümlere apaçık olmaları nedeniyle delil getirilmez. Fakat gaflet içerisinde olunması nedeniyle bedîhî-i celi, bir hükmün kabul edilmemesi durumunda dışarıdan birinin gaflet içerisindeki kimseyi uyarmak ve onun dikkatini hükme çekmek için dile getireceği

46 *Teftâzânî*, *Şerhu'l-Akâ'id*, s. 56-57.

47 *Ferhârî*, *en-Nibrâs*, s. 28.

her şey tenbih kabilinden olur. Tenbihte bulunulabilecek ikinci yer ise söylenen bir sözden sarih bir şekilde değil de istilzâm yoluyla anlaşılabilir hükümlerdir. Her sözün sarih/açık bir şekilde dile getirdiği bir hüküm vardır ve bu şekilde açıkça ifade edilen hükümlere tenbihte bulunulmaz, ancak bir sözden istilzâm yoluyla anlaşılabilir hükümlere yani o sözün bir lâzımı/gereği olarak ondan çıkardığımız hükümlere tenbihte bulunulabilir. Burada hükmün bedîhî ya da nazârî olması tenbihte bulunmaya engel değildir, aksine önemli olan o sözden istilzâm yoluyla o hükmün anlaşılmasıdır.⁴⁸ Özellikle de ihtisar tarzında kaleme alınan metinler, söylemeyi amaçladıkları hükümlerin birçoğunu istilzâm yoluyla ifade ederler. Çünkü az sözle çok mana ifade etmek ancak istilzâm yolunu kullanmakla olur. Neticede ise Teftâzânî'nin tenbihte bulunacağını söylediği merâmın birçoğunun bu türden olduğu söylenebilir.

Teftâzânî üçüncü ve dördüncü özellikte, *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'de yer alan meseleleri takrir etmesinin akabinde tahkik edeceğini ve delilleri tahrir ettikten sonra tedkik edeceğini bildirmektedir. Bilindiği gibi her ilim, konusunun zâtî arazlarını konusuna delilleriyle olumlu ya da olumsuz bir şekilde yüklem yaparak mesâilini ispat etmeye çalışır. İlimlerin gerçekleştirdiği bu ispat girişiminde iki kavram öne çıkmaktadır: Tahkik ve tedkik. Her iki kavram da ıstılahta iki farklı anlama sahiptir. Birinci anlamları itibariyle tahkik, nazârî bir meseleyi delille ispat etmeyi ifade ederken, tedkik o meselenin delilinin nazârî önermelerini ispat etmek demektir.⁴⁹ Bu tanımlara göre ilmin yaptığı bu ispat girişimi meselelere ilişkin olduğunda tahkik adını alırken, o meselelerin delillerine ilişkin olduğunda tedkik ismini alır. Sonuçta ise aralarında tesâduk bulunmadığından yani her ikisinin birden doğru olarak yüklendiği ortak fertleri bulunmadığından söz konusu iki kavram arasında ayrıklık (mübâyenet) ilişkisinin bulunduğu söylenebilir. Zaten Teftâzânî'nin tahkiki meselelerle, tedkiki ise delillerle sınırlaması mezkûr kavramları bu anlamda kullandığını göstermektedir. İkinci anlamları itibariyle ise tahkik, dikkat içerecek şekilde olsun ya da olmasın meseleleri delille ispat etmek anlamına gelirken, tedkik sadece dikkat içerecek şekilde meseleleri delille ispat etmek demektir. Söz konusu dikkatin, meselenin delilini başka bir delille ispat için olması ile içerisinde dikkat bulunan başka bir şey için olması arasında herhangi bir fark yoktur.⁵⁰ İspatın dikkat içerecek şekilde olması ile kastedilen ise ispat yaparken müsamahadan uzak durulması ve anlaşılması zor olan yönleri

48 İbrahim b. Muhammed el-Leysî es-Semerkindî, *Şerhu'l-Risâleti'l-Adudiyye (Hâşiyetü'r-Desûkî ale'l-Vaz'iyeti Şerhi'r-Risâleti'l-Adudiyye* içerisinde), Lübnan: Dâru Nûri Sabâh, 2012, s. 132-134.

49 Ebü'l-Meâli Kemaleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Ebî Şerîf, *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, Bursa Bölge Yazmalar Ktp., Haraççioğlu, nr. 1270, vr. 8b.

50 İbn Ebî Şerîf, *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Akâ'id*, vr. 8b; Zekerîyya el-Ensârî, *Hâşiyetü Şeyhü'l-İslâm Zekerîyya el-Ensârî*, s. 132-133.

çıkarmaktır. Neticede ise tahkik hem dikkat içeren ispatı hem de içermeyen ispatı kapsadığı için dikkat içermeyen ispatı içine almayan tedkikten daha geneldir.

Son olarak beşinci ve altıncı özellikler Teftâzânî'nin, Neseфі'nin metninin maksatlarını temhid ettikten sonra tefsir edeceğini ve mücerred bir şekilde faydalarını artıracığını ifade etmektedir. Daha açık bir ifade ile Teftâzânî maksatların kendisine bağlı olduğu önermeleri dile getirdikten sonra (temhîd)⁵¹ Neseфі'nin hangi itikadî önermeyi söylerken neyi kastettiğini, o önermeyi dile getirirken maksadının ne olduğunu açıklayacağını ve fazla derine dalmadan (tecrîd) Neseфі'nin metnindeki faydaları okuyucu için artıracığını, böylece kitabı daha faydalı bir hale getireceğini vaat etmektedir. Teftâzânî tüm bunları yaparken de iktisadın iki ucu olan itnâb ve ihlâlden yani meseleyle doğrudan alakası olmayan konulara girip okuyucuyu sıkacak kadar metni uzatmaktan ve meseleyi özet bir şekilde anlatmak isterken çok fazla mücez ifade kullanması nedeniyle anlatmak istediğini tam olarak ifade edememekten kaçındığını ve böylece muhtasar bir metin kaleme almayı amaçladığına işaret etmektedir. Neticede Teftâzânî'nin metni de muhtasar olması nedeniyle kendisinden sonra şerhe ya da hâşiyeye konu yapılmış ve anlatım ve mantık örgüsü oldukça güçlü olduğundan ulemanın kelâm ilmindeki birikimini aktardığı bir *metin eser* olma özelliğini kazanmıştır.

Teftâzânî'nin eserlerinin bu derece şöhret kazanması ve medrese eğitime sokulmasında dikkate alınması gereken ikinci faktör ise Semerkand'da Teftâzânî'nin yetiştirdiği büyük talebelerin sadece burada kalmayıp diğer ilim merkezlerine dağılmalarıdır. Örneğin Teftâzânî'nin aklî ilimlerde derinleşmiş talebelerinden Hüsâmeddin b. Ali el-Ebîverdi (ö. 816/1413) Teftâzânî'de eğitim gördükten sonra, Bağdat, Kazvîn, İsfahân ve Yemen gibi bölgelere gitmiş ve özellikle Yemen'de Nâsır'ın kendisine tadrise ilgili özel bir sorumluluk vermesi ile burada eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur.⁵² Beyan, meânî ve Arap dilinde oldukça derinleşmiş olan ve Sadru'l-Herevî diye bilinen Burhânüddin Haydar b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî (ö. 820/1417 sonrası) ise Anadolu'da (Rûm)⁵³ ve Şiraz'da⁵⁴ müderrislik yapmıştır. Yine Ebü'l-Hasen Alâeddin Ali b. Musa er-Rûmî (ö. 841/1437) de ilk olarak Kâhire'ye sonrasında da Anadolu'ya (Rûm) giderek buralarda dersler vermiştir.⁵⁵ Bu örnekler de gösteriyor ki Teftâzânî henüz hayatta iken veya vefat ettikten sonra birçok talebesi kendisinden ders aldıktan sonra ya Semerkand'da kalıp orada tadrîs faaliyetleri yürütmüş ya da

51 Ferhârî, *en-Nibrâs*, s. 29.

52 Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi li ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992/1412, c. 3, s. 109-110.

53 Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, c. 1, s. 549. Bu kişi aynı zamanda Kâfiyecî'nin de hocasıdır.

54 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, c. 3, s. 169.

55 Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, c. 2, s. 208.

Şiraz, Mısır, Anadolu ve İsfahan gibi ilim merkezlerine dağılmış ve buralarda eğitim vermişlerdir. Gittikleri bölgelere Teftâzânî'nin eserlerini de götürmelerinin ve buralarda okutmalarının⁵⁶ eserlerinin o bölgelerde yaygın bir hal almasında katkıda bulunduğu söylenebilir.

Nesefî metninin şöhret bulup üzerine şerh ve hâşiye literatürünün gelişmesinde Teftâzânî'nin yazdığı şerhin konumu böyle iken acaba İcî'nin metninde durum nasıldır? Kaynakların verdiği bilgiye göre İcî eğitimini genelde Şiraz'da almış ve özellikle İlhanlılar'ın bir ilim şehri haline getirmeye çalıştıkları Sultaniye'de dersler vermiştir. Şemseddin el-Kirmânî, Teftâzânî, Cürcânî ve İbn Kâdî-i Kırım gibi büyük talebeler yetiştiren⁵⁷ İcî, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'yi vefatından on iki gün önce kaleme almıştır.⁵⁸ Her ne kadar İcî'nin metni üzerine yazılmış en meşhur şerh Devvânî'nin şerhi olsa da, gerek İcî'nin ilmî yetkinliği gerekse talebeleri vasıtasıyla eserlerinin ve düşüncelerinin diğer bölgelere taşınması nedeniyle, Nesefî'nin metninin aksine onun metni Devvânî öncesinde, ilim merkezlerinde oldukça şöhret bulmuş ve birçok şerhe konu yapılmıştır. Nitekim Kâtib Çelebi, İsmail Paşa, Brockelmann ve Habeşî'nin verdiği bilgilere göre Devvânî öncesi İcî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si üzerine Dâmegânî (ö. 775/1374), Cürcânî (ö. 816/1413), Kâfiyecî (ö. 879/1474), Celâleddin Süyûtî'nin babası Ebû Bekr b. Muhammed (ö. 885/1480) ve Şihâbüddin Kılânî (ö. 889/1484) şerh yazmıştır.⁵⁹ Ancak yine de Devvânî'nin şerhi bu şerhlerden daha fazla öne çıkmış ve üzerine oldukça büyük bir literatür gelişmiştir. Devvânî'nin şerhini öne çıkaran gerekçeleri incelediğimizde Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'inde ifade ettiğimiz niteliklerin benzerlerinin onun şerhi için de söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Devvânî *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*'de İcî'nin metninin özelliklerini saydıktan sonra bu metnin maksatlarını açan ve faydalarını artıran bir şerhe rastlamadığını, hatta onun için şerh sayılabilecek herhangi bir metin dahi görmediğini söylemekte ve bunun gerekçesini gerçekte hiçbir şerhin yazılmamış olmasına değil, kendisine ulaşan şerhlerin hepsinin itiraza (makdûh) ve cerhe konu (mercûh) olmasına bağlamaktadır. Akabinde ise kendisinden önce yazılan şerhlerin bu zayıf yönleri taşımasının onu bu metnin üzerine şu özellikleri taşıyan bir şerh kaleme almaya sevk ettiğini ifade etmektedir: [i] Çözüm bekleyen düğümlü

56 Hatta bazı talebeleri Teftâzânî'nin eserlerine hâşiye dahi kaleme almıştır. Buna örnek olarak Alâeddin Ali b. Musa el-Koçhisârî'nin Teftâzânî'nin *Miftâh* şerhine yazdığı hâşiyeyi örnek olarak verebiliriz. Bkz. Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâ'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Kâhire: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, [ty], c. 1, s. 731.

57 Tahsin Görgün, "Adudüddin el-İcî", *DİA*, İstanbul 2000, c. 21, s. 410-411.

58 İftihârüddin Muhammed b. Nasrullah b. Muhammed ed-Dâmegânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2307, vr. 2a.

59 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144-1145; İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 103; Karl Brockelmann, *Târihu'l-edebî'l-Arabî*, çev. Seyyid Ya'kub Bekir, Abdülhalim en-Neccâr, [Kahire]: el-He'yetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993, c. 7, s. 275-79; Habeşî, *Câmî'u'ş-şürûh ve'l-havâşî*, c. 2, s. 1178-1183.

meseleleri halletmede ve kapalı taraflarını açıklamada yeterli olan, [ii] maksatları tahkik etmede ve sıkıntılı yerlerinden kurtulmada kâfi olan, [iii] istidlâl yolunu tutmaktan aciz olan Ehl-i cedelin âdeti olduğu üzere kıl u kâl yollarına dalıp sözü uzatmayan, [iv] her ne kadar meşhur olana aykırı olsa da açık hakka uyan ve [v] her ne kadar cumhurun sözleri onu desteklemese de delilin gereğini alan.⁶⁰ Söz konusu özellikler içerisinde dördüncü özellik dışındaki bütün özellikler Devvânî'nin mantık örgüsünün güçlülüğünü ve muhakkik kişiliğini gösterirken, dördüncü özellik anlatım tarzını yani meseleleri anlatırken konuyla doğrudan bağlantısı olmayan konulara dalmadan muhtasar bir metin kaleme alma düşüncesi içerisinde olduğunu göstermektedir.

Devvânî'nin eserlerinin diğer bölgelere yayılmasında dikkate alınması gereken faktörlerden bir diğeri -Teftâzânî'de olduğu gibi- yetiştirdiği talebelerin değişik nedenlerle birçok ilim merkezine yayılmış olmasıdır. Nitekim tabakat kitaplarının verdiği bilgilere göre Devvânî'nin ünü öylesine yaygındı ki Şîraz'da yürüttüğü tedris faaliyetine katılıp ondan ders almak için Anadolu, Horasan ve Mâverâünnehir gibi bölgelerden birçok talebe Şîraz'a gelmekte,⁶¹ sonrasında da birçoğu memleketlerine geri dönmekteydi. Özellikle Devvânî'nin eserlerinin Anadolu'da yaygınlaşmasını sağlayan talebeleri arasında şu isimleri sayabiliriz: Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516), Muzafferüddin Ali eş-Şîrâzî (ö. 922/1516), Hakîm Şah Muhammed el-Kazvîni (ö. 926/1521), İsmail eş-Şîrvânî (ö. X/XVI. asrın ilk çeyreğinden sonra) ve İbnü'l-Kethudâ el-Germiyânî (ö. X/XVI. asrın ilk çeyreğinden sonra). Bu isimler arasında Devvânî'nin öğrencilerinin Anadolu'ya gelmelerinde ve burada görev almalarında Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin yeri oldukça önemlidir. Zira Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, II. Bayezid henüz Amasya'da sancakta iken onunla arkadaşlık etmiştir. Fakat bazı kimseler onu Sultan Fatih'e şikâyet etmiş, Sultan da onun öldürülmesini emretmiştir. Haberi duyan II. Bayezid ise emir kendisine ulaşmadan arkadaşını Halep diyarına yollamıştır. Bu kaçış sonrası Devvânî'nin ününü duyan Abdurrahman Efendi Şîraz'a gitmiş ve orada kendisinden yedi yıl ders almıştır. II. Bayezid'in tahta çıktığını öğrendikten sonra Anadolu'ya geri dönmüş ve II. Bayezid'den büyük bir teveccüh görmüştür. Öyle ki II. Bayezid, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'yi Hatîbzâde'nin (ö. 901/1496) de hüsn-i şahadetiyle önce İstanbul'daki Kalanderhâne Medresesi'ne sonra da Sahn-ı Semân medreselerinden birine tayin etmiştir. Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi sadece bu medreselerde müderris olarak kalmamış Anadolu ve Rumeli kazaskerliği de yapmıştır.⁶²

60 Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*, s. 2.

61 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, c. 6, s. 133; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, c. 2, s. 130.

62 Ebü'l-Hayr İsmâ'üddin Ahmed Efendi Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi ulemâ'd-devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1975/1395, s. 177-178.

Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Devvânî'nin önde gelen talebelerini değişik sebeplerle Anadolu'ya davet etmiştir. Örneğin Devvânî'nin hem damadı hem de büyük talebelerinden olan Muzafferüddin Ali eş-Şîrâzî, Devvânî vefat ettikten sonra Acem bilâdında Safevîler'in hâkimiyet kurması nedeniyle Şîraz'dan ayrılıp Anadolu'ya gelmiştir. Bu esnada kazaskerlik yapan Abdurrahman Efendi, Devvânî'nin büyük talebelerinden olması nedeniyle ona ikramda bulunmuş ve onu II. Bayezid'e takdim etmiştir. Bunun üzerine II. Bayezid de onu önce İstanbul'daki Mustafa Paşa Medresesi'ne sonrasında da Sahn-ı Semân medreselerinden birine müderris olarak atamıştır.⁶³ Yine Abdurrahman Efendi, Devvânî'nin talebelerinden olan ve onun *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si üzerine hâşîye kaleme alan Hakîm Şah Muhammed el-Kazvîni'yi II. Bayezid'in yanında anmış ve II. Bayezid de o esnada Mekke'de bulunan Kazvîni'yi İstanbul'a çağırıştır. Bu çağrı üzerine Kazvîni de İstanbul'a gelmiştir.⁶⁴

İsmail Şîrvânî'nin de Devvânî'den ders aldıktan sonra Anadolu'ya geldiği bilinmekle birlikte Abdurrahman Efendi ile ilişkisi hususunda açık bir beyana rastlayamadık.⁶⁵ İbnü'l-Kethudâ ise nisbesinden de (Germiyânî) anlaşılacağı üzere köken itibarıyla Anadolu'ya bir âlimdir ve uzun süre Devvânî'den ders almıştır. Hatta Anadolu'ya dönerken Devvânî onunla birlikte Molla İzârî'ye *İsbât-ı Vâcib* risalesini göndermiş, Molla İzârî de bu durumdan memnun olup onu ders olarak okutmuştur. Hatibzâde her ne kadar bu risalenin okutulmamasını istemişse de Molla İzârî bu talebi reddetmiş ve böylesine faydalı bir eseri okutmaktan geri kalamayacağını ifade etmiştir.⁶⁶ Bu hadise de gösteriyor ki Devvânî'nin eserleri henüz daha Devvânî hayatta iken Anadolu'ya talebeleri vasıtasıyla gelmiş ve dönemin uleması tarafından bir şekilde tedriste kullanılmıştır.

III. *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* Üzerine Gelişen Matbu Literatür

Bu başlık altında Ömer en-Neseî'nin *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* isimli akaid risalesinin üzerine yazılan -birkaç mahtut eser müstesna- matbu şerh ve hâşiyelerin bir listesini sunmak amaçlanmıştır. Bununla birlikte gerek yazarları gerekse yazdıkları eserler hakkında kısa bilgiler verilmiş ve özellikle eserler hakkındaki bilgiler -eğer dibâceleri varsa- doğrudan müelliflerinin ifadelerinden alınmıştır. Bir eserin birden fazla matbu hali varsa hepsini kuşatma amaçlanmaksızın bazılarına işarette bulunulmuş ve literatür sıralanırken yazarların vefat tarihleri dikkate alınmıştır, ancak *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine yazılan şerhler üzerine de hâşîye literatürü geliştiği için bir bütünlük oluştursun diye şerhlerin hâşiyeleri veya o hâşiyelere yazılmış hâşîye veya ta'likler yine aralarında kronoloji dikkate

63 Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, s. 199-200.

64 Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, s. 200.

65 Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, s. 214.

66 Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, s. 280-281.

alınarak alt alta verilmiştir. Eğer eserler müellifleri tarafından doğrudan isimlendirilmedi ise yazmalardaki değişik isimlendirmeler dikkate alınmaksızın hangi şerhin veya hangi hâşiyenin hâşiyesi olduğu anlaşılmsı diye eser isimlerinde standart bir imlaya yer verilmiştir. Vefat tarihi bilinmeyen müelliflerin eserleri o sıralama içerisinde en sonda verilmiştir. Son olarak *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine gelişen literatürden bahseden kaynaklar içerisinde, yanlış nispette bulunma söz konusu olduğundan bunlara en sonda açtığımız “Nispet Yanlıları” başlığı altında değinilmiştir.

A. Şerh: Sa‘deddin Mes‘ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*.⁶⁷

1. Hâşiyetü's-Şerh: Şemseddin Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö. 875/1470), *Hâşiyetü'alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*.⁶⁸ Hızır Bey'in büyük talebelerinden biri olan Hayâlî bu hâşiyeyi h. 862 senesinin Ramazan'ında Filibe müderrisliği yaptığı esnada yazmış ve vezir Mahmud Paşa'ya ithaf etmiştir. Hâşiyenin mukaddimesinde uzun bir mütalaa döneminden sonra istirahat zamanında kaleme aldığını bildirmektedir. Bununla birlikte hâşiyesinde icâz yolunu tuttuğunu, fakat ifadelerini gizemli ve anlaşılmaz kılmadığını ifade etmektedir.⁶⁹ Kâtib Çelebi Hayâlî'nin bu hâşiyesinin İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) talebelerinden İbn Ebi Şerîf'in (ö. 906/1500) *Şerhu'l-Akâ'id* üzerine yazdığı hâşiyeden istifade ile

67 Kalkuta 1244; İstanbul 1260, 1360; Leknev 1293; Kahire 1297, 1331; nşr. W. Cureton, London 1843; nşr. Claude Salame, Dımaşk 1974; nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekka, Kahire 1407/1987; nşr. Adnan Derviş, Beyrut 1411/1991; nşr. Taha Abdurraûf Sa'd, Kahire 2000). Eserin üzerine yazılmış hâşiyelerle birlikte birçok baskısı daha yapılmıştır. Ayrıca eseri Muhammed Râsim el-Malaî (*Keşfu'l-Akâ'id*), Sarı Abdullâh Efendi (*Tercüme-i Şerh-i Akâ'id*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2918), Mustafa Mânevî (*Lübbü'l-Akâ'id*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi nr. 1303), Ömer Ziyâeddin (*Şerh-i Akâ'id Tercümesi*, İstanbul 1307) ve Giritli Sırrı Paşa (*Şerh-i Akâ'id Tercümesi*, Rusçuk 1292; yer yer kısaltma ve ilavelerle *Nakdül-kelâm fî akâ'idü'l-İslâm*, İstanbul 1310) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Süleyman Uludağ, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid* adıyla günümüz Türkçesine çevirmiştir. (İstanbul 1980, 1982). Kitabın bazı bölümlerini Ignatius M. d'Ohsson *Tableau general de l'Empire ottoman* içinde Fransızcaya (Paris 1787-1820), J. T. Plant Birgülu *Risale oder Elementarbuch der Muhammedanischen Glaubenslehre* içinde Almancaya (İstanbul-Cenevre 1790) çevirmiştir. Tamamı Earl Edgar Elder tarafından *A Commentary on the Creed of Islam* ismiyle İngilizceye tercüme edilen eseri (New York 1950, 1980) Muhammed Yusuf Tâûlvî Urduca şerh ve tercüme etmiştir. (*Cevâhîru'l-ferâ'id*, Karacı 2001). Buraya kadar verdiğimiz tercüme bilgileri hakkında bkz. Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *DİA*, c. 40, s. 304-5. Bu tercümelerin dışında Ali Haydar Doğan (*Şerhu'l-Akâid-i Nesefi Tercümesi*, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014) ve Talha Hakan Alp (*Şerhu'l-Akâid*, İstanbul: Yasin Kitapevi, 2008) kendileri tarafından eklenen izahatlarla birlikte *Şerhu'l-Akâ'id*'i yeniden günümüz Türkçesine çevirmişlerdir.

68 Söz konusu hâşiyenin birçok baskısı yapılmıştır. Bazıları şöyledir: İstanbul 1260, 1279, 1287, 1321; Kahire 1297.

69 Hayâlî, *Hâşiyetü'alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, (*el-Mecmû'atü's-seniyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde), Lübnan: Dâru Nûri's-Sabâh, 2012, s. 39-42.

yazıldığıнын söylendiğini aktarmaktadır. Yine Kâtib Çelebi zeki talebelerin bu hâşiyeye ile imtihan edildiklerini de söylemektedir.⁷⁰

a. Hâşiyetü'l-Hâşiyeye: Kara Kemal Kemaleddin İsmail b. Bâlî el-Karamânî (ö. 920/1514), *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye*.⁷¹ Hayâlî'nin ve Molla Hüsrev'in talebelerinden olan Kara Kemal, Edirne medresesinde müderrislik yapmış biridir.⁷² Hâşiyesine dîbâce yazmadığı için eser hakkında yazılış gerekçesi vb. malumata sahip değiliz.⁷³

b. Hâşiyetü'l-Hâşiyeye: Şücâ'uddin İlyas er-Rûmî el-Dîmetokavî (ö. 929/1523), *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye*.⁷⁴ Şücâ'uddin İlyas, Edirne'nin Dîmetoka kasabasıdır. Ali et-Tûsî'nin mu'îdlerinden Muhammed İbnü'l-Eşref'den ve Sinan Paşa'dan ders almıştır. Dîmetoka, Filibe, Halebiye ve Sahn-ı Semân medreselerinde müderrislik yapmıştır. Edirne ve Bursa kadılığına kadar getirilmiştir.⁷⁵ Hayâlî'nin hâşiyesi üzerine yazdığı bu hâşiyede dîbâce bölümü bulunmadığından eserin yazılış nedeni vb. bilgiye sahip değiliz.

c. Hâşiyetü'l-Hâşiyeye: Kul (Kavl) Ahmed b. Muhammed b. Hıdır (ö. 950/1543 civarı), *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye*.⁷⁶ Hakkında fazla bilgiye rastlayamadığımız Kul Ahmed'in hâşiyesinde dîbâce bölümü bulunmadığından eserin önemi ve telif gerekçesi hakkında bir malumata sahip değiliz. Ancak Kâtib Çelebi bu hâşiyeye için acemler arasında yaygın ve dakik bir hâşiyeye olduğunu söylemektedir. Hatta Hasan b. Hüseyin b. Muhammed'in (ö. 900/1494) Teftâzânî ve Hayâlî üzerine yazdığı ve İlyas Paşa'ya ithaf ettiği *Bahrü'l-efkâr* isimli hâşiyeden daha zor ve dakik olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷

d. Hâşiyetü'l-Hâşiyeye: Ramazan b. Abdülmuhsin el-Bihiştî (Bihiştî Ramazan Efendi) (ö. 979/1571), *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye*.⁷⁸ Molla Sinan, Merhaba Çelebi ve Şeyhülislâm Sâdi Efendi gibi âlimlere talebelik

70 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1145.

71 Eserin görebildiğimiz kadariyle tek matbu baskısı bulunmaktadır: İstanbul: [y.y.] 1310. Ancak biz eserin mikrofilm görüntüleri henüz çekilmediğinden doğrudan matbu nüshaya ulaşamadık. Ancak matbu nüshanın bulunduğu künye bilgileri şöyledir: Süleymaniye Tirmovalı 001175; Millet, Ali Emiri Arabi, 001221.

72 Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 49.

73 Kara Kemal Kemaleddin İsmail b. Bâlî el-Karamânî, *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2194, vr. 2b.

74 Bu hâşiyeye, *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye* (Fercullah Zekî el-Kürdî (düzenleyen), Mısır: Mabaatü Kürdistan el-İlmiyye, 1329) içerisinde basılmıştır.

75 Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, s. 214.

76 Bu hâşiyeye *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye* isimli mecmua içerisinde basılmıştır. Bunun dışında şu baskısı da yapılmıştır: İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1287.

77 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1146-1147.

78 İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1308; İstanbul: [y.y.], 1320; İstanbul: Sahfiye-i Osmaniye Matbaası, 1326.

yapmış biri olan Bihiştî Ramazan Efendi⁷⁹ hâşiyesinin girişinde eserin yazılış gerekçesi olarak “kardeşim ve göz aydınlığım” şeklinde nitelediği İbrahim ismindeki birinin, zihinlerin anlamakta oldukça zorlandığı Hayalî hâşiyesini okumaya başlamasını göstermektedir. Bihiştî, eserinde Hayâlî hâşiyesinde bulunduğu nükteleri topladığını, olumlanması uygun olmayan şeyleri ondan kaldırdığını ve Kestelî hâşiyesine bakıp oldukça iyi bir şekilde idrak ettiğini ve sonunda sabah gibi aydınlık bir kitap ortaya çıktığını ifade etmekte ve eserini bütün zeki talebelere hediye etmektedir.⁸⁰

e. Hâşiyetü'l-Hâşiyeye: Abdülhakîm b. Şemseddîn Muhammed es-Siyâlkûtî (ö. 1067/1657), *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye (Zübdetü'l-efkâr)*:⁸¹ Siyâlkûtî Hindistanlı âlimlerden olup Kemaleddin el-Keşmîrî ve İmam Rabbânî'nin talebelerindedir. Fahreddin er-Râzî sonrası dönemde gelişen tahkik geleneğinin XVII. yüzyıldaki en önemli temsilcisidir.⁸² Hâşiyeye yazdığı dîbâcede Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'inin ilim erbabı arasında şöhret bulup kabulle karşılandığını ve ilim erbabının ondaki kapalı noktaları kaldırmak için birçok hâşiyeye kaleme aldıklarını söylemektedir. Bu hâşiyelerden birini de muhakkik ve müdakkik bir âlim olan Hayâlî'nin yazdığını, oldukça ilgi gördüğünü ve üzerine birçok hâşiyeye/talik yazıldığını, fakat hiçbirinin bu hâşiyeye konusunda susuz kimsenin susuzluğunu gidermediğini, hastaya şifa olmadığını belirtmektedir. Kendi dönemine kadar Hayâlî üzerine yazılmış hâşiyelerin/taliklerin hastaya şifa olamama gerekçesini ise bu hâşiyenin el değmemiş noktalarının (ebkâr) herkese yüz vermemesi ve perde arkasında kalmış taraflarının (muhadderât) herkese kendini açmaması şeklinde tespit etmektedir. Bu nedenle gençliğinin en güzel zamanlarını Hayâlî'nin hâşiyesinin ibarelerini (mebânî) çözmekle geçirdiğini ve manalarını tahkik etmesinin ise çok fazla zamanını aldığını ama neticede eşsiz yönlerini kayıtladığını, sıkıntılı taraflarını rahatlattığını, maksatlarını tahkik ve kaynaklarını beyan ettiğini ifade etmektedir. Yazdığı hâşiyeyi dönemin Babürlü sultanlarından “Ebü'l-Muzaffer Şihâbüddin Muhammed Sahib-Kıran” ünvanlı Şah Cihan'a ithaf etmiştir.⁸³ Bazı matbu baskılarda Siyâlkûtî hâşiyesine *Zübdetü'l-efkâr* ismi de verilmiştir.⁸⁴

79 Mustafa Uzun, “Bihiştî Ramazan Efendi”, *DİA*, İstanbul 1992, c. 6, s. 145.

80 Bihiştî Ramazan Efendi, *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, İstanbul: Şirket-i Sahâif-i Osmaniye Matbaası, 1326, s. 2

81 Bu hâşiyeye *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde basılmıştır. Bunun yanı sıra şu baskıları da yapılmıştır: İstanbul: [y.y.], 1235; İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1273; İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1275; İstanbul: Tan Matbaası, [t.y.].

82 Mustafa Akçay, “Siyâlkûtî”, *DİA*, İstanbul 2009, c. 37, s. 292.

83 Abdülhakîm b. Şemseddin Muhammed es-Siyâlkûtî, *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1275, s. 2-3.

84 Siyâlkûtî, *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî*, s. 335.

i. Ta'likâtü Hâşiyeti'l-Hâşiyeye: Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî (ö. 1205/1791), *Ta'likât alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî*.⁸⁵ Devrinin ünlü müderrislerinden biri olan Yâsincizâde Osman Efendi'den Arapça ve naklî ilimleri, "ayaklı kütüphane" diye meşhur olan Müftüzâde Mehmed Emin Efendi'den de aklî ilimleri okuyan Gelenbevî, daha çok matematik, mantık ve kelâm sahasındaki çalışmalarıyla tanınan biridir.⁸⁶ Bu çalışması oldukça küçük bir ta'lik'tir ve musannifin başka eserlerinden alıntularla birlikte basılmıştır.

ii. Ta'likâtü Hâşiyeti'l-Hâşiyeye: Ebü'l-Behâ Ziyâüddin Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin (Hâlid-i Bağdâdî) (ö. 1242/1827), *Ta'likât alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî ale'l-Hayâli*.⁸⁷ Nakşibendiyye tarikatının Hâlidiyye kolunun kurucusu olan Hâlid-i Bağdâdî mantık ve kelâm ilimlerinde derinleşmiş ve Şeyh Abdülkerim el-Berzencî'nin vebadan ölmesinin akabinde yaklaşık yedi yıl onun medresesinde müderrislik yapmış biridir.⁸⁸ Bu ta'lik Hâlid-i Bağdâdî'nin, Siyâlkûtî hâşiyesini okuturken kendi nüshası üzerine aldığı notların sonrasında kendisinin emri ile talebesi tarafından bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir.⁸⁹ Ta'likine dîbâce yazmadığından eserin yazılış nedeni vb. bilgilere sahip değiliz.

iii. Ta'likâtü Hâşiyeti'l-Hâşiyeye: İbn Resul Muhammed (ö. 1246/1830), *Ta'lik alâ Ta'likâtî's-Siyâlkûtî alâ Hâşiyeti'l-Hayâli alâ Şerhi'l-Akâ'id*.⁹⁰ Eserinin baş kısmına konulan tercemesine göre İbn Resul, Bağdat müftüsü Muhammed/Mehmet Efendi, Molla Muhammed İbnü'l-Müezzîn, Şeyh Abdurrahim ve Molla Lutfullah gibi kişilere hocalık yapmış biridir. Amelde şâfiî ve itikadda Eş'arî'dir.⁹¹ Eserin girişinde verdiği bilgilere göre kendisi Bağdat'ta sâkin bulunan evliyayı ziyaret etmek istemiş ve h. 1243'de buna muvaffak olmuştur. Oraya gittiğinde ise vezir Mahmud Paşa ile görüşmüş ve o da İbn Resul'ün çok önceden Siyâlkûtî üzerine yazdığı ta'likâtı göndererek kendisine Siyâlkûtî üzerine yeni bir ta'likât yazmasını istediğine işarette bulunmuştur. İbn Resul de bu işareti vacip addederek bu ta'likâtı kaleme almıştır. Yazdığı ta'likâtın Siyâlkûtî'nin müşkil ve kapalı noktalarını açmasını umduğunu ve içerisine daha önce yazdığı ta'likâtın bir kısmını yine koyduğunu ifade etmektedir.⁹²

85 Bu ta'lik Siyâlkûtî hâşiyesi basılırken hâmişe eklenerek basılmıştır. Bkz. Siyâlkûtî, *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâli alâ Şerhi'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*, İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1275.

86 Şerafettin Gölcük ve Metin Yurdağur, "Gelenbevî", *DİA*, İstanbul 1996, c. 13, s. 552.

87 İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1259.

88 Hamid Algar, "Hâlid el-Bagdâdî", *DİA*, İstanbul 1997, c. 15, s. 283-284.

89 Hâlid-i Bağdâdî, *Ta'likât alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî ale'l-Hayâli*, s. 1.

90 İstanbul: Cevlkiyan Matbaası, 1302.

91 İbn Resul Muhammed, *Ta'lik İbn Resûl alâ Siyâlkûtî*, İstanbul: Cevlkiyan Matbaası, 1302, s. 5-6.

92 İbn Resul Muhammed, *Ta'lik İbn Resûl alâ Siyâlkûtî*, s. 4-7.

f. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir el-Mar'aşî (Saçaklızâde Mehmed Efendi) (ö. 1145/1732), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*.⁹³ Hasan Mar'aşî, Dârendeli Hamza Efendi ve *Tibyan Tefsir*'nin mütercimi Ayıntâbî Mehmed Efendi ve özellikle de Abdülganî en-Nablusî'nin öğrencilerinden olan Saçaklızâde Mehmed Efendi bu hâşiyesini Mahrûse-i Haleb'de yaklaşık h. 1100'de Şaban Ağa külliyesindeki Şabaniye Medresesi'nde kendisine tedris görevi verildiğinde yazmıştır. Saçaklızâde'nin kendi ifadesine göre bu hâşiye daha önce hiç kimseden Hayâlî ve Kul (Kavl) Ahmed hâşiyelerini okumadan, ilk tedrisinde söz konusu iki hâşiye üzerine karalama/müsvedde olarak kaleminden çıkmıştır. Sonra memleketi Maraş'a döndükten sonra kendisine bir kez daha tedris görevi verildiğini Hayâlî ve Kul (Kavl) Ahmed hâşiyeleri üzerine başka karalamaların/müseveddelerin daha kaleminden çıktığını söylemektedir. Ortaya çıkan bu karalamaları düzenlemek kendisine kolay gelmediğinde onları düzenlemesi ve temize çekmesi için öğrencisi Abdurrahman el-Ayıntâbî'ye göndermiş, o da bunları kağıtlara döküp kendisine tekrar geri göndermiştir. Kendisinin ifadesine göre bu karalamalarla eserin temize çekilmesi arasında yaklaşık yirmi sene bulunmaktadır. Son olarak Saçaklızâde hâşiyede Hayâlî'nin ismini açıkça söylediğini ancak Kul (Kavl) Ahmed'in ismine zamir getirerek işaret ettiğini söylemektedir.⁹⁴ Bu sebeple Saçaklızâde'nin hâşiyesi aslında hem Hayâlî hem de Kul (Kavl) Ahmed hâşiyesi üzerine olduğu halde sadece Hayâlî üzerine hâşiye olarak bilinmektedir. Kâtib Çelebi ise bu hâşiyenin zikri geçen iki şahsa ek olarak Teftâzânî şerhi üzerine de hâşiye olduğunu söylemektedir. Ona göre Saçaklızâde Kul Ahmed'i "قوله" ifadesi ile Hayâlî'yi "قال الخيالي" şeklinde ve Teftâzânî şerhini "قال الشارح" ifadesi ile göstermiştir.⁹⁵

g. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Abdullah b. Hasan el-Kankırî (ö. 1239/1823), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye=Hâşiyetü'l-Kankırî*.⁹⁶ Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si üzerine de hâşiye kaleme alan ve başka bir nisbesi de "Üsküdârî" olan Abdullah el-Kankırî rivayetlere göre hâşiyesini h. 1225 senesinde tamamlamıştır.⁹⁷ Kankırî eserine hutbe bölümünden sonra türün kemalinin ona özgü ve onu başkalarından ayırıştıran eserlerle gerçekleştiğini söyleyerek başlamakta ve insan türünün yetkinliğinin ancak ilim ve irfanla gerçekleşeceğini söylemektedir. Ona göre özellikle insan türünün yetkinliği ilm-i tevhid ve sıfatla gerçekleşir, çünkü bu ilim, ilimlerin en yücesi ve en faydalıdır. Bunun nedeni ise bu ilmin, Yaraticının ispatını ve tevhidini, O'nu cisimlere benzemekten tenzih etmeyi, celâl ve ikram sıfatları ile O'nu nitelemeyi, İslâm'ın esası olan peygamberliğin ispatını

93 Bu hâşiye *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde basılmıştır.

94 Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye (Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde), Mısır: Mabaatü Kürdistan el-İlmiyye, 1329, c. 2, s. 2.

95 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1147.

96 Mısır: Bulak Matbaası, 1254.

97 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 490.

tekeffül etmiş olmasıdır. Yine bu ilim sayesinde ki kişi ahirete iman hususunda taklid derecesinden yakîn derecesine terakki eder. Bu ilim dalında pek çok ulema mutavvel veya muhtasar birçok muteber kitap kaleme almıştır. Ulema bu eserler içerisinde İslâm akaidini tahkik edip, kendilerine muhalefet eden bid'atçıları de redde çalışmıştır. Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'i de veciz yapıyla bu eserlerden biridir. Söz konusu eser faydalı incilerle ve İslâm akaidi ile doludur. Teftâzânî bu eserinde usûlü'd-dîni delillerle sağlamlaştırmış ve bununla birlikte içerisine birçok tahkik, tedkik, takrir ve temhîd de koymuştur. Bu sebeptendir ki birçok âlim onun eserini nazarlarına ve fikirlerine konu yapmış ve onun üzerine tahrîr ve ta'lik kaleme almıştır. Bunlar arasında Hayâlî'nin hâşiyesi özellikle önemlidir. Çünkü Hayâlî'nin hâşiyesi ihtisar yolunu tutarak mücez ibareler, üstün tahkikler ve derinlikli tedkikler barındırmaktadır. Bu özellikleri sayesinde her tarafta oldukça meşhur olmuştur. Kankırî gençliğinin en güzel yıllarını Hayâlî'nin hâşiyesi üzerinde nazar ederek ve müzakere ile geçirdiğini bildirmektedir. Kendi ifadesine göre o zamanlar Hayâlî'nin hâşiyesinin zor taraflarını kolaylaştıran, el değmemiş noktalarından örtüyü kaldıran, fikirlerin neticelerini değerlendiren ve gizli hazineleri ortaya çıkaran bir hâşîye yazmak aklına gelmiş, ancak ömrünün yarısına gelinceye kadar bu düşüncesini yerine getirememiştir. Yarı ömrüne geldiğinde ise artık bu hâşîyeyi yazmanın vaktinin geldiğini düşünerek eserini yazmaya girişmiştir.⁹⁸

h. Hâşiyetü'l-Hâşîye: Abdullah b. Muhammed Salih b. İsmail Reîsülkurrâ el-Eyyûbî (Abdullah el-Eyyûbî) (ö. 1252/1836), *Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefîyye=Hâşîye-i Hayâlî-i Eyyûbî*.⁹⁹ Abdullah el-Eyyûbî reisü'l-kurrâdır ve Eyyûb Sultan Camii'nde imamlık yapmış biridir.¹⁰⁰ Eserinin girişinde kendisiyle Hazret-i Kudsiyye'ye tevessül edilmesi evlâ olan şeyin itikadı tashih olduğunu, gönül bahçesine ulaştırılacak en güçlü şeyin ise icthadı tenkîh olduğunu söylemektedir. Ona göre hak akaid hususunda telif edilen kitaplar sayılamayacak kadar çoktur, ancak muteber kimseler katında bu kitaplar arasından en meşhur olanı, *el-Akâ'idü'n-Nesefîyye*'dir. Söz konusu eser üzerine yazılan en harika şerh ise Sadeddin et-Teftâzânî'ye ait *Şerhu'l-Akâ'id* ve bu şerh üzerine yazılmış en muhtasar hâşîye ise Mevla Hayâlî'nin hâşiyesidir. Eyyûbî birçok değerli âlimin bu hâşîye üzerine ta'lik yazdığını, ancak bunların çoğunun başlangıç seviyesindeki kimseye boyun eğmeyebildiğini ve kabulle karşılanmadığını söyleyerek Hayâlî'nin ifadelerini çözecek bir hâşîye kaleme almayı istediğinden bahsetmektedir. Eseri telif gerekçelerinden bir diğerini Eyyûbî, bir grup arkadaşıyla birlikte Hayâlî hâşiyesini müzakere etmesinden sonra onların kendisinden bir hâşîye kaleme almasını istediklerini ve buna kendisini teşvik ettiklerini göstermektedir. Ona göre

98 Abdullah b. Hasan el-Kankırî, *Hâşiyetü'l-Kankırî*, Mısır: Bulak Matbaası, 1254, s. 2-4.

99 İstanbul: Bolulu İbrahim Efendi Matbaası, 1307.

100 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 489.

yazdığı hâşiye ile Hayâlî haşiyesinin manaları kendilerinde kapalılık kalmayacak şekilde ortaya çıkacaktır.¹⁰¹

i. Hâşiyetü'l-Hâşiye: İbrahim b. Muhammed el-Kayserî Gözübüyükzâde (ö. 1253/1838), *Risale fi Şerhi Kavli'l-Hayâlî "el-Hamdü li-müste'hilîhi"*¹⁰²: Gözübüyükzâde İbrahim Efendi devrinin tanınmış âlimlerinden Ebû Saîd el-Hâdimî ve onun halefi Büyük Hüseyin Efendi'den akli ve nakli ilimleri okumuş biridir.¹⁰³ Bu risalesinde Gözübüyükzâde, Hayâlî'nin "الحمد لمستأهله" sözü üzerinden hamd mefhumunu incelemektedir.

j. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Mehmed Şerîf Efendi (ö. [?]), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*.¹⁰⁴ Hakkında fazla bilgiye rastlayamadığımız Mehmed Şerîf Efendi¹⁰⁵ hâşiyesine dîbâce yazmadığı için eserin yazılış gerekçesi vb. bilgiye sahip değiliz.

k. Minhüvâtü'l-Hâşiye: Ömer Lutfi b. Muhammed el-Bodrumî (ö. 1314/1897), *Minhüvâtü Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'id*.¹⁰⁶ Ömer Lutfi Efendi, Akşehirli Ömer Efendi'nin öğrencisi olup Fatih Medresesi'ndeki müderrisliği süresince Arapgiri Hüseyin Avni gibi kişilere hocalık yapmış bir Osmanlı şeyhülislâmıdır.¹⁰⁷ Öncelikle belirtmek gerekirse minhüvât literatürü, genellikle musanniflerin yazdıkları eserlere yönelik bizzat kendileri tarafından ya o eseri okuturken ya da eseri yeniden gözden geçirirken esere yaptıkları ilave notların toplamına verilen bir isimdir. Bu notlar ya kendileri tarafından ya da öğrencileri vasıtasıyla eserin kenarına eklenir veya Ömer Lutfi Efendi'nin bu çalışmasında olduğu gibi "minhu" notları müstakil bir eserde bir araya getirilir. Dolayısıyla Ömer Lutfi Efendi notların bizzat yazarı değil, aksine Hayâlî hâşiyesi hakkında Hayâlî'ye nispet edilen notların derleyicisidir. Zaten bu hususu kendisi de eserin dîbâcesinde açık bir şekilde ifade etmektedir. Ömer Lutfi Efendi dîbâcede Hayâlî'nin *Şerhu'l-Akâ'id* hâşiyesini okurken ulemanın elinde söz konusu eser hakkında Hayâlî'den aktarılan notların bulunduğunu ve bu notların elimizdeki matbu Hayâlî hâşiyesindeki kapalı noktaları ortadan kaldırdığını söylemektedir. Yine Hayâlî hâşiyesi üzerine eser kaleme alan ulemanın da Hayâlî'den söz konusu hâşiyede bulunmayan notlar aktardıklarını görmüş

101 Abdullah b. Muhammed Salih b. İsmail Reisülkurrâ el-Eyyûbî (Abdullah el-Eyyûbî), *Hâşiye-i Hayâlî-i Eyyûbî*, İstanbul: Bolulu İbrahim Efendi Matbaası, 1307, s. 2.

102 İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1259 (s. 48-51 arası).

103 İbrahim Nesimî Gözübüyük, "Gözübüyükzâde İbrahim Efendi", *DİA*, İstanbul 1996, c. 14, s. 160.

104 Bu hâşiye, *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde basılmıştır.

105 Ahmed Ferîd el-Mezîdî, *Şerhu'l-Akâ'id* üzerine yazılmış bazı hâşiyeleri neşrederken Mehmed Şerîf Efendi'yi Kemaleddin İbn Ebî Şerîf ile karıştırmıştır. Oysa İbn Ebî Şerîf'in Hayâlî üzerine değil, doğrudan *Şerhu'l-Akâ'id* üzerine hâşiyesi bulunmaktadır. Bkz. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, *Şurûh ve Havâşî'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye li-Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a el-Eşâ'ire ve'l-Mâtürîdiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013, c. 1, s. 61.

106 İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293.

107 Tahsin Özcan, "Ömer Lutfi Efendi", *DİA*, İstanbul 2007, c. 34, s. 73.

ve bu notları bir araya getirmek için girişimde bulunmuştur. Bu notları bir araya getirirken hâşiyelerde Hayalî'den aktarılan notların hangisinin doğru olduğuna ve hangisinin ona nispet edilmesinin doğru olmadığına da işarette bulunmuştur. Nihayetinde onun ifadesine göre Hayalî'nin el değmemiş noktalarını açmada ve kapalı noktalarını ortaya çıkarmada yeterli olan bir mecmua meydana gelmiştir.¹⁰⁸

2. Hâşiyetü's-Şerh: Ebü'l-Hasen Burhânüddin İbrahim b. Ömer b. Hasen el-Bikâ'î (ö. 885/1480), *en-Nüket ve'l-fevâ'id alâ Şerhi'l-Akâ'id*:¹⁰⁹ Lübnân'ın Bikâ bölgesine nispetle anılan Bikâî, İbnü'l-Cezerî, İbn Hacer el-Askalânî ve İbn Kâdî Şühbe gibi âlimlere talebelik yapmış ve *Tenbihu'l-gabî ilâ tekfiri İbn Arabî ve Tahziru'l-ibâd min ehli'l-inâd bi-bid'ati'l-ittihâd* isimli eseriyle İbnü'l-Arabî ve İbnü'l-Fârız'ı hulûl ve ittihad isnadıyla tekfir etmesiyle bilenen bir kişidir.¹¹⁰ Yazdığı hâşiyenin mukaddimesinde söz konusu hâşiyenin *Şerhu'l-Akâ'id*'in bazı yerlerini tahrir ve izâh sadedinde olduğunu ve koyduğu bu hâşiyeleri h. 840 civarında hocası Şemseddin Muhammed b. Ali el-Kâyâtî'den (ö. 850/1446) *Şerhu'l-Akâ'id*'i okurken bellediğini, ancak ondan duydukları ile yetinmeyip ihtiyaç duyulan menkûl, maul ve faydaları da ilave ettiğini ifade etmektedir. Bizzat kendisi eserine *en-Nüket ve'l-fevâ'id alâ Şerhi'l-Akâ'id* ismini vermiştir. Eserin müsvedde halini Nureddin Ali b. Ahmed b. Ömer el-Bûşî h. 850'den sonra mütalaa etmek üzere istediğini, akabinde insanların bu eseri onun elinde gördüğünü ve yazmaya başladıklarını, sonunda ise elden ele dolaşıp meşhur olduğunu söylemektedir. Kendisi eserini temize çekerken tekrar bazı şeyler eklediğini ve çıkardığını, daha güzel olduğunu düşündüğü şeylerle eski ifadelerini değiştirdiğini, dolayısıyla eski müsveddede bulunan ifadelerin kendisine nispet edilmesinin helal olmadığını söylemektedir.¹¹¹

3. Hâşiyetü's-Şerh: Muslihuiddin Mustafa b. Muhammed el-Kestelî (ö. 901/1496), *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'id'i'n-Nesefiyye*:¹¹² Kestelî, Hızır Bey'in önemli

108 Ömer Lutfi el-Bodrumî, *Minhuvâtü Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâ'id*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1293, s. 2-3. Burada Tahsin Özcan'ın *DİA*'da Ömer Lutfi Efendi'nin bu eseri hakkında verdiği bazı bilgileri tashih etmek gerekir: Şöyle ki öncelikle Özcan, eserin ismini "Münehhevât" şeklinde yanlış zapt etmiştir. İkinci olarak eserin girişinden yaptığı aktarım da hatalıdır. Ona göre Ömer Lutfi Efendi eserinin girişinde Hayalî'nin eserinin mevcut nüshalarında birtakım hatalara rastladığını, hâşiyede bulunması gereken bazı ibarelerin mevcut nüshalarda yer almadığını, birtakım ifadelerin ise metne sonradan ilave edildiğini belirlediğini, bu sebeple hataları düzeltme amacıyla bu eseri kaleme aldığı söylemektedir. Bkz. Tahsin Özcan, "Ömer Lutfi Efendi", c. 34, s. 74. Oysa yukarıda eserin dîbâcesini dikkate alarak yaptığımız açıklamalar eserin telif gerekçesinin bunlardan hiç biri olmadığını açıkça göstermektedir. Yani Ömer Lutfi Efendi mevcut nüshalarda ne hata bulunduğundan, ne bazı ibarelerin eksik olduğundan ne de birtakım ifadelerin metne sonradan eklendiğinden bahsetmektedir. O sadece Hayâlî'ye nispet edilen "minhu" notlarının doğru bir şekilde bir araya getirmiş ve yanlış "minhu" nispetlerine işarette bulunmuştur.

109 Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012/1433.

110 Suat Yıldırım, "Bikâî", *DİA*, İstanbul 1992, c. 6, s. 149.

111 Bikâî, *en-Nüket ve'l-fevâ'id*, s. 157-158.

112 İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302; İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308; İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1315; İstanbul: Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1320; İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1326.

talebelerinden biridir ve döneminde kazaskerlik makamına kadar getirilmiştir. Hâşiyesinin girişinde eseri yazma gerekçesi olarak bir grup dostunun ondan böyle bir eser yazma isteklerini göstermektedir.¹¹³

4. Hâşiyetü'ş-Şerh: Ebü'l-Meâlî Kemaleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Ebî Şerîf el-Makdisî (ö. 906/1500), *Hallül'ferâ'id fi Şerhi'l-Akâ'id=Hâşiyetü İbn Ebî Şerîf alâ Şerhi'l-Akâ'id*.¹¹⁴ İbn Ebî Şerîf, İbn Hacer el-Askalânî ve İbn Hümâm gibi âlimlere talebelik yapmış Eş'arî bir âlimdir. Hâşiyesinin girişinde Allah Teâlâ'dan gerçekleştirmesini istediği bu hâşiye ile fayda elde etme ümidinin kendisini bu eseri yazmaya sevk ettiğini bildirmektedir. Ayrıca bu hâşiyenin *Şerhu'l-Akâ'id*'in gizli sırlarını açığa çıkaracağını ve ona tetimme ve faydalar ihsan edeceğini söylemektedir.¹¹⁵

5. Hâşiyetü'ş-Şerh: Ebü Yahya Zeynüddin Zekerîyya b. Muhammed b. Ahmed Zekerîyya el-Ensârî (ö. 926/1520), *Hâşiyetü Şeyhi'l-İslâm Zekerîyya el-Ensârî=Fethu'ilâhi'l-mâcid bi-izâhi Şerhi'l-Akâ'id*.¹¹⁶ İbnü'l-Hacer el-Askalânî, İbnü'l-Hümâm, İbn Şihne ve Kâfiyecî gibi âlimlerden ders almış biri olan Ensârî, sadece İslâmî ilimlerde değil, tıp, astronomi ve cebir gibi fizik ve matematik bilimlerde de derinleşmiş bir âlimdir.¹¹⁷ Söz konusu eseri yazma gerekçesi olarak, değer verdiği ve çokça kendisine gelip giden birinin kelâm sahasında yazılan en harika eserlerden biri olan *Şerhu'l-Akâ'id*'e onun müşkil yerlerini açıklayan, kapalı noktalarını açan bir hâşiye yazmasını talep etmesini göstermektedir. Bununla birlikte eserine rağbet sahibi kimselerin gözünü aydınlatacak faydalar ve kaideler eklediğini de belirtmektedir. Bu hâşiyeye *Fethu'ilâhi'l-mâcid bi-izâhi Şerhi'l-Akâ'id* ismini bizzat kendisi vermiştir.¹¹⁸

6. Hâşiyetü'ş-Şerh: Ebü İshâk İsamüddin İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî, (ö. 945/1538), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye=Fevâidü'l-Mevâid*.¹¹⁹ Abdurrahman el-Câmî'nin talebesi olan İsamüddin el-İsferâyînî dil, mantık, felsefe ve kelâmda derinlikli eserleriyle temayüz etmiş biridir. Hâşiyenin girişinde bu çalışmasının fayda (fevâid) hatta değerli kimseler için kurulmuş bir sofraya (mevâ'id) olduğunu ve bu çalışmayla *Şerhu'l-Akâ'id*'i mütalaa etmek isteyen

113 Kestelî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye, (el-Mecmû'atü's-seniyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye içerisinde)* Lübnan: Dâru Nûri's-Sabâh, 2012, s. 39-42.

114 İnternet üzerinde yaptığımız taramalarda bu hâşiyenin Irak'taki el-Enbâr Üniversitesi İmâm-ı Azam Fakültesi'nde Firâs Fâdil Ferhân tarafından -ne zaman tamamlandığını tespit edemedik- doktorasının bir kısmı olarak tahkik edildiği bilgisine ulaştık. Ancak biz söz konusu tahkik ulaşılmadığımızdan hâşiye hakkındaki bilgileri doğrudan elimizdeki yazmalardan aktaracağız.

115 Ebü'l-Meâlî Kemaleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Ebî Şerîf, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, Bursa Bölge Yazmalar Ktp., Haraççioğlu, nr. 1270, vr. 3b.

116 Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2013/1434.

117 Ahmet Özel ve Cengiz Kallek, "Zekerîyyâ el-Ensârî", *DİA*, İstanbul 2013, c. 44, s. 212.

118 Zekerîyya el-Ensârî, *Fethu'ilâhi'l-mâcid*, s. 120-121.

119 İstanbul: Takvim-i Vekâyi Matbaası, 1249; İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1265.

kimseyi yaklaştıracığını, fayda ve kârları onda bir araya getireceğini söylemektedir. Kendi ifadelerine göre bu çalışması sahih nakille örtüşen saf aklî meseleleri bir araya getirmekte, hayâlât ve vehmiyyât türü şeylerden uzak durmayı adet edinen kimse için faydalar barındırmaktadır.¹²⁰ Kâtib Çelebi bu eser hakkında tam bir hâşiye olduğunu, muhaşşilerin âdeti olduğu üzere ibarelerinin latif ve işaretinin dakik olduğunu ve hacim itibarıyla Hayâlî ve Kestelî hâşiyelerinden büyük olduğunu söylemektedir.¹²¹ Son olarak bizzat kendisi dîbâcede eser hakkında “فهذه فوائد بل موائد” ifadesini kullanmasından olsa gerek bazı baskılarında hâşiyeye *Fevâidü'l-Mevâid* adı da verilmiştir.¹²²

a. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Veliyyüddin Carullah b. Mustafa b. Ali (ö. 1151/1738), *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmüddin alâ Şerhi'l-Akâ'id*:¹²³ Otuz iki yaşında Mekke'ye giderek orada yedi yıl kalması nedeniyle “Cârullah” lakabını alan Veliyyüddin Efendi müderrislik ve kadılık yapmış biridir.¹²⁴ İsmüddin hâşiyesi üzerine yazdığı hâşiyeye dîbâce bölümü yazmadığı için eserin telif gerekçesi vb. bilgiye sahip değiliz.

b. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Muhammed b. Mustafa Hamîd el-Kefevî el-Akkirmânî (ö. 1174/1760), *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmüddin alâ Şerhi'l-Akâ'id*:¹²⁵ Kefevî aklî ilimlerde derinleşmiş ve bir çok kez kadılık görevi almış biridir.¹²⁶ Eserine dîbâce bölümü yazmadığından eserin telif gerekçesi vb. bilgiye sahip değiliz.

7. Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed Hasan b. Zuhûr Hasan b. Şems Ali es-Senbehlî (ö. 1305/1887), *Nazmü'l-ferâ'id alâ Şerhi'l-Akâ'id*:¹²⁷ Muhammed Hasan es-Senbehlî ilk muhtasar eserleri kendi şehrindeki âlimlerden okumuş, akabinde Rampur'a giderek Sedfidüddin ed-Dihlevî'den ders almış biridir. Mantık, kelâm ve fıkıh ilmine dair birçok eser kaleme almıştır.¹²⁸ Ancak söz konusu hâşiyenin matbu nüshasına ulaşamadığımız için hakkında bilgi elde edemedik.

120 Ebû İshâk İsmüddin İbrahim b. Muhammed b. Arabşah, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'id li'l-Fâzûl el-İsmâ*, İstanbul: Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1288, s. 2-3.

121 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1146.

122 İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, 1304.

123 Bu hâşiye, *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye* içerisinde basılmıştır. Bunun yanı sıra şu baskısı da vardır: İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1274.

124 Tahsin Özcan, “Veliyyüddin Cârullah”, *DİA*, İstanbul 2013, c. 43, s. 38.

125 Bu hâşiye, *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye* içerisinde basılmıştır. Bunun yanı sıra şu baskısı da vardır: İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1274.

126 Sâkıb Yıldız, “Akkirmânî”, *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 270.

127 Habeşi bu hâşiyenin Kahire'de h.1254'de ve Leknev'de m. 1888'de basıldığını söylemektedir. Bkz. Habeşi, *Câmi'u'ş-şürûh ve'l-havâşî*, c. 2, s. 1192.

128 Abdülhayy b. Fahreddin el-Hasenî, *el-l'lâm bi-men fi târihi'l-Hint mine'l-a'lâm el-müsemmâ bi-nüzheti'l-havâtır ve bebceti'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999/1420, c. 8, s. 1354-55.

8. Hâşiyetü's-Şerh: el-Mevlevî Muhammed Hâdim Hüseyin el-Muzaffer el-Azîmâbâdî (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'id*.¹²⁹ Hindistan'daki Bihar vilayetinin Muzafferpur beldesinde dünyaya gelen Hüseyin Azîmâbâdî, Abdülhay el-Leknevî'nin (ö. 1304/1886) babasının talebelerindedir. Leknevî'ye ilm-i hisâb okutmuş biridir.¹³⁰ Hatta Leknevî'nin ve babasının kitaplarını basmaya oldukça önem veren biri olduğu da bilinmektedir. Yazdığı hâşiyede dîbâce bulunmadığından eserin yazılış amacı vb. bilgiye sahip değiliz.

9. Hâşiyetü's-Şerh: Molla Ahmed el-Cündî (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*.¹³¹ Hakkında fazla bilgiye rastlayamadığımız Molla Ahmed el-Cündî hâşiyesine dîbâce bölümü yazmadığı için eserin yazılış gerekçesi vb. bilgiye sahip değiliz. Ancak söz konusu hâşîye basılırken müellifine ait "minhu" notları da *Minhuvât* başlığı altında *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* isimli mecmua içerisinde eserle birlikte basılmıştır.

10. Hâşiyetü's-Şerh: Sadru'l-verâ el-Kâdirî el-Misbâhî (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'id=Cem'u'l-ferâ'id bi-inâreti Şerhi'l-Akâ'id*.¹³² Mübârekpûr'daki Eşrefiyye üniversitesi hocalarından biri olan Misbâhî her ne kadar eserine mukaddime bölümü yazmamış olsa da esere takriz yazanlar söz konusu eserin *Şerhu'l-Akâ'id*'in zor ibarelerini talebelere rahatlatmak ve kolay bir üslupla anlatılarak kavranmasını sağlamak olduğunu ifade etmektedirler.¹³³

11. Şerhu's-Şerh: Ramazan b. Muhammed el-Hanefî (ö. 979/1571-2 [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'id=Hâşiyetü Ramazan Efendî*.¹³⁴ Hakkında fazla bilgiye rastlayamadığımız Ramazan Efendî'nin hâşiyesi hakkında Kâtib Çelebi, aslında şerh olduğunu ancak *Hâşiyetü Ramazan Efendî* diye bilindiği söylemektedir.¹³⁵ Zaten bizzat kendisi de Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'inin basiret ve nazar erbabı arasında dolaşan, lafızları veciz bir eser olduğunu ve oldukça değerli manalar taşıdığını gördüğünde onun üzerine şerh yazmayı istediğini söylemektedir. Kendi ifadelerine göre yazmış olduğu bu şerh *Şerhu'l-Akâ'id*'in terkiplerinden zorlukları kaldırmakta, manalarının yüzünden peçeleri açmakta ve sabahın kandile ihtiyaç bırakmadığı gibi izahta başka şerhlere ihtiyaç bırakmamaktadır. Yine şerhini

129 Kalküta: el-Matba'u'l-Alevî li-Muhammed Ali Bahşhân el-Leknevî, 1260.

130 Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *er-Ref'u ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Kahire: Dârü's-Selâm, 1421/2000, s. 21.

131 Bu hâşîye, *Mecmû'atü'l-havâşî'l-behiyye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* içerisinde basılmıştır.

132 Pakistan: Mektebetü'l-Medîne, 1433/2013.

133 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* (Giriş), Pakistan: Mektebetü'l-Medîne, 1433/2013, s. 39.

134 İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1265; İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1277; İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, 1293.

135 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zümûn*, c. 2, s. 1145.

yazarken manaya zarar verecek şekilde sözü kısaltmaktan ve bıktırarak şekilde sözü uzatmaktan kaçındığını ifade etmektedir.¹³⁶

12. Şerhu's-Şerh: Ebû Abdurrahman Abdülaziz b. Ahmed b. el-Hamîd el-Ferhârî (ö. 1239/1824 sonrası), *en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*.¹³⁷ Genç yaşta vefat etmiş Hint ulemasından biri olan Ferhârî akli ve nakli ilimlerde birçok telif vermiş bir isimdir. *en-Nibrâs* adlı *Şerhu'l-Akâ'id* şerhini h. 1239'da kaleme almıştır.¹³⁸ Ferhârî eserinin mukaddimesini nazım şeklinde kaleme almış ve *Şerhu'l-Akâ'id* literatürünü ve kendi şerhi hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur: Öncelikle ona göre kendi şerhi *Şerhu'l-Akâ'id*'in bütün müşkil yerlerini çözmektedir. Ferhârî'ye göre Teftâzânî'nin şerhinin sınırlarını deşifre etmek için birçok âlim hâşiye kaleme almış, fakat kendisi yeni başlayan kimse için onun anlaşılmasını kolaylaştıracak yardımcı bir eser kaleme almıştır. Kendisinin ifadesiyle istifade edecek kimselere kolaylık sağladığı için hiç âdeti olmadığı halde bu şerhi fazlasıyla hacimli hale getirmiştir. Eser içerisinde *Şerhu'l-Akâ'id*'in garip noktaları için nice nükteler dile getirdiğini, ancak bunların şerh sahasında bir girdisi bulunmadığını ve kendi yazdığı bu şerh ile insanların yetineceğini söylemektedir. Buna karşılık insanların bütün uzun metinlerden yüz çevirdiklerini, bu sebeple de zeki kimselerin uzun metinlerde dile getirilen birçok bilgiden mahrum kaldıklarını ifade etmektedir. Teemmül sahibi talebe de nazarda bulunsun diye bu bilgilerden uygun olanların bir kısmını mücez bir şekilde metne aldığını ve bilerek mezc sanatını kullanmadığını söylemektedir. Son olarak şu hususu belirtmek gerekir ki Ferhârî eserin telif tarihini kelâm metinlerinde az rastlanır şekilde ebced hesabıyla vermektedir. Şöyle ki h. 1239'a karşılık gelen “شرح حل شرح المعائد” ifadesi veya daha kolay sayılabilmesi için anlamsız bir ibare olan “فل غرلط” ifadesini eserin telif tarihi olarak vermektedir.¹³⁹

13. Tahrîcî's-Şerh: Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Tahrîcu ehâdîsi Şerhi'l-Akâ'id*.¹⁴⁰ Bilebildiğimiz kadarıyla *Şerhu'l-Akâ'id* deki hadisleri tahrîc etmek için ilk defa eser kaleme alan kişi İbn Kutluboğa'dır (ö. 879/1474). Suyûtî ise İbn Kutluboğa'nın vefatından yedi yıl kadar sonra h. 886'da *Şerhu'l-Akâ'id*'de geçen hadisleri tahrîc ettiği bu eseri kaleme almıştır.

14. Tahrîcî's-Şerh: Ebü'l-Hasen Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî (ö. 1014/1605), *Ferâ'idü'l-kalâ'id alâ ehâdîsi Şerhi'l-Akâ'id*.¹⁴¹ İbn Hacer el-Heytemî ve Allâme Kutbüddin el-Mekkî gibi âlimlerden ders almış biri olan Ali el-Kârî

136 Ramazan Efendi, *Hâşiyetü Ramazan Efendi*, s. 40-41.

137 Ebû Abdurrahman Abdülaziz b. Ahmed b. el-Hamîd el-Ferhârî, *en-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-Akâ'id*, İstanbul: Âsitâne Kitabevi, 1430/2009.

138 Abdülhayy el-Hasenî, *el-İlâm*, c. 7, s. 1018-19.

139 Ferhârî, *Nibrâs*, s. 5-6.

140 Bu eser Muhammed Adnan Derviş'in tahkik ettiği *Şerhu'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*'nin ([y.y.], [t.y.]) nüshası içerisinde Suyûtî'nin hadis tahrîcleri ayrı bir çizgi ile alta verilerek neşredilmiştir.

141 Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1410/1990.

döneminde başta fıkıh ve hadis olmak üzere kıraat, tefsir ve kelâm gibi alanlarda devrinin önde gelen âlimlerinden birisidir.¹⁴² Eserin girişinde bir kimsenin kendisine gelerek *Şerhu'l-Akâ'id* de geçen bir hadis hakkında sorduğunu ve bu zatın bununla da kalmayıp söz konusu hadisi döneminde hadis ilminde derinleştiğini iddia ettiği birine daha sorduğunu ve bu kişiden söz konusu hadis hakkında "sahih değildir, hatta sabit değildir" cevabını aldığını söylemektedir. Ali el-Kârî ise söz konusu hadisin Müslim'in *es-Sahih*'inde bulunduğunu ve herhangi bir Müslümanın Müslim'in tashihine ta'nda bulunmasının doğru olmadığını söyleyerek talebenin *Şerhu'l-Akâ'id*deki hadisler hakkında genel bir bilgisi olsun diye ondaki bütün hadisleri tahrîc etmeye karar vermiştir. Esere *Ferâ'idü'l-kalâ'id alâ ehâdîsi Şerhi'l-Akâ'id* ismi de bizzat kendisi tarafından verilmiştir.¹⁴³

15. Tahrîcü'ş-Şerh: Vahîdü'z-zaman b. Mesîhi'z-zaman el-Haydarâbâdî (ö. 1338/1920), *Ahsenü'l-fevâ'id fi tahrîci ehâdîsi Şerhi'l-Akâ'id*.¹⁴⁴ Abdülhayy el-Leknevî'nin büyük talebelerinden biri olan Vahîdü'z-zaman el-Haydarâbâdî daha çok hadis, dil ilimleri ve tefsirde derinleşmiş biridir. Çoğu eseri hadis kitaplarının tercemelerine dairdir.¹⁴⁵ Bu eserinde Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'inde geçen hadislerin tahrîcini yapmıştır.

B. Şerh: İbrahim b. Muhammed el-Kayserî Gözübüyükzâde (ö. 1253/1838), *Risâle fi Kavli't-Teftâzânî "ve hüve hasbî ve ni'me'l-vekil"*.¹⁴⁶ Gözübüyükzâde bu risalesinde Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâ'id*'deki "وهو حسبي ونعم الوكيل" ifadesini kullandığı halde yine kendi eseri olan *el-Mutavvel*'de "نعم الوكيل" ifadesinin "هو حسبي" ifadesine atfını batıl görmesi sorununu ele almaktadır.

C. Şerh: Muhammed Nürü'l-Arabî (ö. 1888), *Şerh-i Akâ'id-i Nesefiyye*¹⁴⁷: Üçüncü devre Melâmiliğinin piri olarak tanınan Muhammed Nürü'l-Arabî'nin¹⁴⁸ bu eseri, kendisinin Selanik vilayetinin Usturumca kasabasındaki Melâmî dergâhında halka açık olarak *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* dersleri yapması ve müridlerinden Usturumcalı Şahkulûszâde Ömer'in Nürü'l-Arabî'nin anlattıklarını zapta geçmesiyle vücuda gelmiş bir şerhtir. Eserin vücûda geliş süreci ve gerekçesi hakkında Şahkulûszâde Ömer *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine birçok mutavvel şerh veya

142 Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 403.

143 Ebü'l-Hasen Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî, *Ferâ'idü'l-Kalâ'id alâ Ehâdîsi Şerhi'l-Akâ'id*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1410/1990, s. 15-16.

144 Ahmed Han ve Habeşi bu eserin Kanpur'da 1284'de basıldığını söylemektedir. Bkz. Ahmed Han, *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye fi şübühî'l-kârretî'l-Hindiyye el-Bâkistaniyye münzü duhûlî'l-matbaa ileyhâ hatta âm* 1980, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fayd el-Vataniyye, 200/1421, s. 516; Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1192.

145 Abdülhayy el-Hasenî, *el-İ'lâm*, c. 8, s. 1398-99.

146 İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1259 (51-53 arası)

147 Muhammed Nürü'l-Arabî, *Şerh-i Akâ'id-i Nesefiyye*, İstanbul: Manzûme-i Efkar Matbaası, [t.y.]. Ayrıca bu eser Mehmet Serhan Tayşi tarafından Muhammed Nürü'l-Arabî'nin *Şerhu'l-Mahmûdî* adlı akaide dair risalesiyle birlikte de yayımlanmıştır (İstanbul 1993).

148 Nihat Azamat, "Muhammed Nürü'l-Arabî", *DİA*, İstanbul 2005, c. 30, s. 562.

hâşîye yazıldığını, ancak talebelerin bu eserleri tedris için nice seneler verdiğini söylemektedir. Bununla birlikte söz konusu şerh ve hâşîyelerin Arapça olması ise faydalarının genele yayılmasını engellemekte ve halktan çok azı bu eserlerden yararlanabilmektedir. Böylesi kıymetli bir eserin umumun istifadesine sunulması ve her bir kişinin bizzat müracaat edip sorununu çözeceği Türkçe muhtasar bir akaid şerhinin vucûda gelmesi Selanik'teki Melâmîler arasında takarrur etmiş bir istektir. Bu maksadı yerine getirmek için Muhammed Nürü'l-Arabî'den istihdamda bulunulmuş, o da memnuniyetle kabul edip ikinci namazını müteakib melâmî müritlere Türkçe olarak ders yapmıştır. Bu derslerin zapt etme görevi ise Şahkulûszâde Ömer'e deruhte edilmiştir.¹⁴⁹

D. Şerh: Abdülmüte'âl es-Sa'îdî (ö. 1971), *Zübdetü'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye me'a şerhihâ ve havâşihât*.¹⁵⁰ Ezher üniversitesi hocalarından biri olan Abdülmüte'âl es-Sa'îdî bu eseri henüz öğrenci iken kaleme almıştır. Eserde *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* metni üzerine yazılan ve ibareleri zor olan bir kısım şerh, hâşîye ve takriri telhis etmiş ve bu çalışmadan eş-Şehâdetü'l-Âlemiyeti'l-Ezheriyye öğrencileri faydalanmıştır.

E. Şerh: Abdullah el-Hererî el-Habeşî (ö. 1429/2008), *el-Metâlibü'l-vefiyye şerhi'l-Akâidetü'n-Nesefiyye*.¹⁵¹ Habeşli hadis ve kelâm âlimlerinden biri olan Abdullah el-Hererî, Habeş'te tedris faaliyeti yürüttüğü gibi Lübnan'daki Ezher Üniversitesi'nde kelâm dersleri de vermiştir. Eserinin girişinde telif gerekçesi vb. bilgi vermemekte, doğrudan kelâm ilminin tanımı, önemi ve kelâm ilminin yerilmesinin yanlışlığını ele alarak esere başlamaktadır.

F. Şerh: Ebû Muhammed Abdülkâdir Re'îsü's-Silhat (ö. [?]), *el-Fevâ'idü'l-kâdiriyye fi şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*.¹⁵² Abdülkâdir el-Silhatî, Kâdî Fazlullah'ın öğrencisi olan Mevlevî Ramazanullah'ın talebesidir. Eserlerinin çoğu fıkıh ve kelâma dairdir.¹⁵³ Ancak söz konusu eserin matbu nüshasını elde edemediğimizden hakkında detaylı bilgiye ulaşamadık.

G. Şerh: Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, *Şerhu'n-Nesefiyye fi'l-akâidetü'l-İslâmiyye*.¹⁵⁴ 1356/1937 yılında Irak'taki Hit şehrinde dünyaya gelen Abdülmelik es-Sa'dî, 1974 yılında Irak Üniversitesi'nde yüksek lisansını, 1984 senesinde de Mekke'deki Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde doktorasını tamamlamış biridir. Eserini

149 Muhammed Nürü'l-Arabî, *Şerh-i Akâ'id-i Nesefiyye*, s. 3-4.

150 Mısır: Dârü'l-İmân li't-Tab' ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2007. Ayrıca Habeşî'nin verdiği bilgilere göre bu eser Mısır'da el-Matbaatü'l-Rahmâniyye'de basılmıştır. Bkz. Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1194.

151 Beyrut, Dâru'l-Meşârî' li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1417/1997.

152 Ahmed Han ve Habeşî bu eserin Kanpur'da h. 1304'de basıldığını söylemektedir. Bkz. Ahmed Han, *Mu'cemü'l-matbûâtü'l-Arabiyye*, s. 297; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1194.

153 Yusuf Mar'aşlı, *Nesru'l-cevâhir ve'd-dürer fi ulemâi'l-karni'r-râbi' aşer*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2006/1427, c. 1, s. 789-90.

154 [y.y] 1430/2009.

özellikle İslâmî ma'hedlerdeki altıncı sınıf öğrencileri için kaleme almıştır. Zira kendi ifadelerine göre bu seviyedeki bir öğrencinin Nesefî metnini anlaması zordur ve vakit darlığı ve ibarelerinin zorluğu sebebiyle şerhlerini okuması da mümkün değildir. Bu sebeple kendisi Nesefî metni üzerine modern, ibareleri kolay, üslubu basit ve metni açıklamada yeterli olan bir şerh yazmayı uygun görmüştür.¹⁵⁵

IV. el-Akâ'idü'n-Nesefiyye Literatürüne Dair Nispet Yanlıları

Nazmü'ş-Şerh: Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makarri (ö. 1041/1632), *İdâ'etü'd-düçünne fi i'tikâdi Ehli's-sünne*. Malikî Eş'arî ulemadan biri olan Makarri'nin bu eserini Habeşî doğrudan *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'nin nazmı olarak verirken,¹⁵⁶ Yusuf Şevki Yavuz, Teftâzânî şerhinin nazmı olduğunu söylemektedir.¹⁵⁷ Oysa eseri ve şerhlerini alıp incelediğimizde eserin ne Ömer en-Nesefî'nin ne de Teftâzânî şerhinin nazmı olmadığı, bilakis müstakil olarak Ehl-i sünnet akaidini nazm tarzında ele almak üzere telif edildiği anlaşılmaktadır. *İdâ'etü'd-düçünne*'nin önemli şârihlerinden biri olan Abdülganî en-Nâblusî'nin (ö. 1062/1652) verdiği bilgiler ışığında düşündüğümüzde söz konusu eseri herhangi bir metnin nazmı olarak görecesek eğer, bir ihtimal olarak Kuzey Afrika'da XV. yüzyılın müceddidleri arasında kabul edilen Muhammed b. Yusuf es-Senûsî'nin (ö. 895/1490) *Akâ'idü's-Senûsiyye*'sinin veya şerhlerinden birinin nazmı olarak görebiliriz. Zira Nâblusî *İdâ'etü'd-düçünne*'nin *Akâ'idü's-Senûsiyye*'yi içine almakla birlikte kelâmdaki semiyât bahislerini de buna eklediğini söylemektedir.¹⁵⁸

V. el-Akâ'idü'l-Adudiyye Üzerine Gelişen Literatür

Bu başlık altında *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* isimli akaid risalesi üzerine gelişen literatürün ister matbu ister mahtût olsun bir listesinin sunulması amaçlanmıştır. Literatür oldukça büyük bir yekûn tuttuğu için eserlerin tamamına ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak bizzat ulaştığımız eserler tek tek incelenmiş ve yanlış nispetler elenerek müellife ait doğru eser ve künye bilgisi verilmiştir. Bu literatür içerisinde gerek matbu gerek mahtût olsun birçok baskısı veya nüshası bulunan eserlerin bütün baskı ve nüshalarını kuşatma amaçlanmamış, aksine bir veya birkaç baskı veya nüsha ile yetinilmiştir. Liste oluşturulurken *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'de yaptığımız gibi müelliflerin vefat tarihleri dikkate alınmış ve şerhler veya hâşiyeler üzerine gelişen literatür bir bütünlük oluştursun diye alt alta verilmiştir. Bizzat ulaşamadığımız ya da günümüze gelmeyen eserlere

155 Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, *Şerhu'n-Nesefiyye fi'l-akideti'l-İslâmiyye*, [y.y.] 1430/2009, s. 5.

156 Habeşî, *Câmi'u's-ş-şurûh*, c. 2, s. 1194-95. Habeşî *İdâ'etü'd-düçünne* üzerine yazılmış bazı matbu şerhler daha verse de Makarri'nin bu eseri Ömer en-Nesefî üzerine olmadığından ayrıca şerhlerine değinmedik.

157 Yusuf Şevki Yavuz, "Akaidü'n-Nesefî", *DİA*, c. 2, s. 219.

158 Abdülganî b. İsmail en-Nâblusî, *Râ'ihatü'l-cenne şerhu İdâ'eti'd-düçünne fi i'tikâdi Ehli's-sünne*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, [t.y.], s. 6.

ise (*) işareti konulmuş ve ilgili eserin zikredildiği bibliyografik kaynaklara¹⁵⁹ atıf yapılmakla yetinilmiştir. Eğer eserler müellifleri tarafından doğrudan isimlendirilmedi ise *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'de yaptığımız gibi, yazmalardaki değişik isimlendirmeler dikkate alınmaksızın hangi şerhin veya hangi hâşiyenin hâşiyesi olduğu anlaşılın diye eser isimlerinde standart bir imlaya yer verilmiştir. Vefat tarihi bilinmeyen yazarların yazdığı eserlere altında buldukları başlıkların en sonunda yer verilmiştir. Son olarak *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine gelişen literatürden bahseden kaynaklar içerisinde yanlış bir nispette bulunma söz konusu olduğunda, bunlara da en sonda açtığımız "Nispet Yanlışları" başlığı altında değinilmiştir.

A. Şerh: İftihârüddin Muhammed b. Hinduşah ed-Dâmegânî (ö. 775/1374), *el-Kavâ'idü's-Şemsiyye fi Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁶⁰

B. *Şerh: Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁶¹

1. *Hâşiyetü's-Şerh: Şemseddin Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö. 875/1470), *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁶²

159 *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* literatürünü çıkarmak için öncelikle İSAM'ın Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanından tarama yaptık. Her ne kadar İSAM'ın veri tabanı Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki veri tabanını içine alsada Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bilgisayarlardan bir kez daha taramada bulduk. Çünkü bazen İSAM'ın veri tabanında çıkmayan eserler Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bilgisayarlardan çıkabilmekte ya da tersi de olabilmektedir. Bununla birlikte şu bibliyografik kaynaklar da özel olarak tarandı: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*; Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*; Dirâyetî, *Fihristü'âre-i destnüvişhâ-yı İrân (DENA)*; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*; Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-tarihi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem: El-mahtûtât ve'l-matbûât= Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi ve Mu'cemü't-türâsi'l-kelâmî*.

160 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2307; Esad Efendi, nr. 3584.

161 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144; Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1178. Türkiye kütüphanelerinde yaptığımız taramalar neticesinde Cürcânî'ye nispet edilen *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye* nüshalarının hiçbirinin doğru nispet olmadığı anlaşılmıştır. Tespit ettiğimiz künyeler arasından sadece Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 479 künyeli nüshaya ulaşım doğru nispet olup olmadığını doğrulayamadık. Cürcânî'ye nispet edilen diğer künyelerin durumu ise şu şekildedir: [i] Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 96/1: Cürcânî, *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Muhtasari'l-Müntehâ*. [ii] Ankara Milli Ktp., Samsun İl Halk Ktp., nr. 748/3: Cürcânî, *Şerhu Âdâbi'l-Adudiyye*. [iii] Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed Kit. nr. 1886: Cürcânî, *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Muhtasari'l-Müntehâ*. [iv] Atıf Efendi Ktp., nr. 1333: *Şerhu Cevâhiri'l-ke'lâm* (İcî'nin *Cevâhiru'l-ke'lâm*'ı üzerine yazılan bir şerh). [v] Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 956/4: Cürcânî, *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Muhtasari'l-Müntehâ*. [vi] Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 964/1: Cürcânî, *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Muhtasari'l-Müntehâ*.

162 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144; Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277. Yaptığımız taramalarda Türkiye kütüphanelerinde Hayâlî'ye nispet edilen *Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye* nüshalarının durumu şu şekildedir: [i] Ankara Milli Ktp., Samsun İl Halk Ktp., nr. 542/1: Hayâlî, *Hâşiyetü alâ Hâşiyetü's-Seyyid li-Şerhi'l-Adud ale'l-Muhtasari'l-Müntehâ*. ➤

2. ***Hâşiyetü'ş-Şerh:** Alâüddin Ali b. Muhammed et-Tûsî (ö. 887/1482), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁶³

3. ***Hâşiyetü'ş-Şerh:** Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁶⁴

4. ***Hâşiyetü'ş-Şerh:** Muslihuddin Mustafa b. Muhammed el-Kestelî (ö. 901/1496), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁶⁵

5. ***Hâşiyetü'ş-Şerh:** Halil b. Ahmed el-Konevî (ö. 1224/1810), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁶⁶

[ii] Kütahya Vahidpaşa İl. Halk Ktp., nr. 1981: Mahmud b. Hasan, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* (Devvânî'nin şerhi üzerine hâşiye). [iii] Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp., nr. 1984/1: Hayâlî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* (Teftâzânî şerhine hâşiye). [iv] Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp., nr. 1494/1: Farsça bir eser bulunmakta, ancak Hayâlî'nin *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si üzerine yazdığı hâşiye değildir.

163 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144; Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1178. *Mu'cemü't-türâsi'l-kelâmî* ise Alâüddin et-Tûsî'nin bu eserini Devvânî üzerine hâşiye olarak vermektedir. Bkz. *Mu'cemü't-türâsi'l-kelâmî*, c. 4, s. 77. Türkiye kütüphanelerinde Alâüddin Tûsî'ye nispet edilen *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* nüshalarının hiçbirinin doğru nispet olduğunu doğrulayamadık. Ulaşabildiğimiz nüshaların durumu ise şu şekildedir: [i] Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. 7160: Muhammed Tâhir, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* (Bu eser Cürcânî'nin değil, Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine hâşiyesidir.) [ii] Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. 7160/2: Halebî, *Müntehab mine'l-Fetâva't-Tatarhâniyye*. [iii] Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. 7160/3: Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*; [iv] Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 2087, vr. 55-68: Alâeddin Tûsî, *Hâşiye alâ Şerhi Muhtasarî'l-Müntehâ* (İcî'nin *Muhtasaru'l-Müntehâ* şerhine hâşiye).

164 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144. Yaptığımız kütüphane taramalarında Molla Hüsrev'e ait böyle bir eser nispetine rastlayamadık.

165 Kâtib Çelebî bu eseri Cürcânî'nin şerhi üzerine yazılmış bir hâşiye olarak takdim etmektedir. Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144. *DİA*'da Kestelî maddesini yazan Salih Sabri Yavuz ise söz konusu eseri *Hâşiye alâ Hâşiyetü'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* şeklinde *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine yazılan bir hâşiyeye hâşiye olarak aktarmaktadır. Yavuz bu eseri nispet ederken Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* isimli biyobibliyografik eserine atıf yapmakla yetinmektedir. Fakat Bursalı Mehmet Tahir zikri geçen eserde sadece Kestelî'nin *Hâşiye-i Adud'a Hâşiye*'si olduğunu söylemektedir. Bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 3. Buradaki "Adud" ifadesinden doğrudan *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'nin kastedildiğini çıkarmak kanaatimizce doğru değildir. Zira bu ifadeyle birçok kez İcî'nin *er-Risâletü'l-Adudiyye* diye bilenen vaz ilmîne ait eseri üzerine veya İbn Hâcib'in *Muhtasaru'l-Müntehâ*'sı üzerine yazdığı şerh üzerine kaleme alınan şerh ve hâşiyeler de ifade edilebilmektedir. Brockelmann ve Habeşi, Kestelî'nin bu eserini *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'ye doğrudan şerh olarak aktarmakta ve Süleymaniye Ktp., nr. 754 şeklinde bir künye bilgisi vermektedirler. Bkz. Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 279; Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1178. Ancak biz zikri geçen künyeyi incelediğimizde Kestelî'nin Teftâzânî üzerine yazdığı hâşiye olduğunu gördük.

166 Yusuf Şevki Yavuz, "el-Akaidü'l-Adudiyye", *DİA*, c. 2, s. 216. Yavuz her ne kadar böyle bir eser nispet etse de bibliyografik kaynaklarda böyle bir nispete rastlayamadık. Ancak Bağdatlı İsmail Paşa'nın verdiği bilgilere göre bu zâtın Seyyid Şerîf'in *Hâşiye alâ Şerhi'l-Muhtasar* isimli eserine bir hâşiyesi olduğu gibi yine *Hâşiye alâ dibâceti Akâ'idü'n-Nesefiyye* ve *Hâşiye ale'l-Hayâlî li-Şerhi'l-Akâ'id* isimli bir eseri bulunmaktadır. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 356.

6. *Hâşiyetü's-Şerh: Abdünnebi b. Abdillâh eş-Şitârî el-Kicrâtî (ö. [?]), *Feyzu'l-habîr hâşiye alâ Şerhi's-Seyyid ale'l-Adudiyye*.¹⁶⁷

C. *Şerh: Ebu Bekir b. Muhammed b. Ebî Bekir es-Suyûtî (ö. 855/1451-2) (Celal es-Suyûtî'nin babası), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁶⁸

D. *Şerh: Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî (ö. 879/1474), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁶⁹

E. Şerh: Hüseyin Şihabüddin el-Kîlânî (ö. 889/1484), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁷⁰

F. Şerh: Ebû Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddikî (ö. 908/1502), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁷¹

1. *Hâşiyetü's-Şerh: Muhyiddin Mehmed/Muhammed b. Tacüddin İbrahim (İbnü'l-Hatîb/Hatîbzâde) (ö. 901/1496), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁷²

2. *Hâşiyetü's-Şerh: Hafîdü't-Teftâzânî Ahmed b. Yahyâ (ö. 916/1510), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁷³

167 Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1178. Burada Habeşi böyle bir eser nispetini Abdülhayy el-Hasenî'nin *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind* isimli eserine dayanarak yapmaktadır. Bkz. Abdülhayy b. Fahreddin el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind (Maârifü'l-avârif fi envâi'l-ülûm ve'l-maârif)*, Dimeşk: Matbuâtü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1983/1403, s. 235.

168 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144; Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1178. Kâtib Çelebi bu şerhin, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'nin baş kısmı için yazıldığını bildirmektedir. Yaptığımız taramalarda nüsha nispetine rastlayamadık.

169 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144. Ulaşabildiğimiz nüshaların durumu şu şekildedir: [i] Ankara Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Kol. nr. 4651: Kimliğini tespit edemediğimiz bir müellifin, Hayâlî'nin *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'si üzerine yazdığı bir hâşiye. [ii] Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 4036/2 künyeli nüshaya ise ulaşamadığımız için atfın doğruluğunu tespit edemedik.

170 Beyrut, Müessesetü'l-Meârif li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1432/2011.

171 İstanbul: Hacı Muharrem Efendi el-Bosnevî Matbaası, 1290; İstanbul: Hüseyin Efendi Matbaası, 1305. Devvânî'nin bu eseri farklı hâşiyelerle birlikte birçok kez basılmıştır.

172 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-tarihî't-türâsi'l-İslâmî*, c. 4, s. 2459; *Mu'cemü't-türâsi'l-keîâmî*, c. 4, s. 78. Karabulut her ne kadar Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 2087/2, vr. 35-124 şeklinde bir künye bilgisi verse de söz konusu künyeye ulaşın incelediğimizde eserin Hatîbzâde'nin *Hâşiye alâ Şerhi'l-Muhtasari'l-Müntehâ'sı* olduğunu gördük. Doğrusu biz Hatîbzâde'nin Devvânî üzerine böyle bir şerh yazma olasılığını zayıf buluyoruz. Zira bilindiği üzere Devvânî, şerhini h. 904'de Cerûn adasında iken yazmıştır. Hatîbzâde'nin vefatı ise h. 901'dir. Her iki tarih doğru olduğu takdirde Hatîbzâde'nin Devvânî üzerine hâşiye yazması zor görünmektedir.

173 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144. Habeşi bu eseri *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine şerh olarak gösterirken, *Mu'cemü't-türâsi'l-keîâmî* Devvânî üzerine hâşiye olarak vermektedir. Bkz. Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1179; *Mu'cemü't-türâsi'l-keîâmî*, c. 4, s. 77. Eserin ulaşabildiğimiz nüshalarının durumu şu şekildedir: [i] Manisa İl Halk Ktp., nr. 5778: Hafîdü't-Teftâzânî, *Şerhu Tehzîbi'l-manîk ve'l-keîâm*, [ii] Ankara Milli Ktp., Samsun İl Halk Ktp., nr. 541/2: İçerisinde baş tarafı eksik olduğundan dolayı yazarını ve ismini tespit edemediğimiz bir eser ile Mahmud b. Hasan'ın Devvânî hâşiyesi bulunmaktadır. [iii] III. Ahmed, nr. 1897: Devvânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*, [iv] Süleymaniye Ktp., İzmirlî İ. Hakkı, nr. 112: Sıddık

3. Hâşiyetü'ş-Şerh: Hakîm Şâh Muhammed b. Mübârek el-Kazvîni (ö. 929/1523'ten sonra), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁷⁴

4. Hâşiyetü'ş-Şerh: Ebü'l-Fazl el-Kureşî es-Sıddiki el-Hatib el-Kâzerûni (ö. 945/1538), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁷⁵

5. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Vecihüddin el-Alevî el-Kicrâtî (ö.998/1590), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁷⁶

6. Hâşiyetü'ş-Şerh: Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî el-Halhâli (ö. 1014/1605), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁷⁷

Hâşiyetü'l-Hâşiye: Ebü'l-Felâh Halil b. Hasan el-Aydîni (ö. 1171/1756), *Hâşiye ale'l-Halhâlî*.¹⁷⁸

7. Hâşiyetü'ş-Şerh: Yusuf b. Muhammed Han el-Karabâğî el-Muhammedşâhî (ö. 1035/1626), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁷⁹

a. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Yusuf b. Muhammed Han el-Karabâğî el-Muhammedşâhî (ö. 1035/1626), *Tetimmatü'l-havâşî fi izâleti'l-gavâşî*.¹⁸⁰ Kâtib Çelebi'ye göre Karabâğî, hâşiyesini yazdıktan sonra Halhâlî'nin hâşiyesiyle karşılaşmış ve söz konusu hâşiyenin kendi yazdıklarına yönelik kaleme alındığını fark etmiştir. Bunun üzerine ilk yazdığı hâşiyeye ta'likât kaleme almış ve buna *Tetimmatü'l-havâşî fi izâleti'l-gavâşî* adını vermiştir.¹⁸¹

Han, *Fethu'l-Beyân*. Şu nüshalara ise ulaşamadığımız için doğru nispet olup olmadığını tahkik edemedik: [v] Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 906/5; [vi] Ankara Milli Ktp., Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Ktp., nr. 402.

174 Hacı Selim Ağa, nr. 605. Kâtib Çelebi, Kazvîni'nin bu eserini Devvânî'nin şerhi üzerine hâşiye olarak aktarırken (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144), Bağdatlı İsmail Paşa ve Habeşî doğrudan İcî'nin metni üzerine şerh olduğunu belirtmektedir (Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 229; Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1182.). Hacı Selim Ağa nr. 605 künyeli nüsha incelendiğinde ise eserin doğrudan Devvânî üzerine hâşiye olduğu anlaşılmaktadır.

175 Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyinpaşa nr. 35/2; Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa nr. 1129; Süleymaniye Ktp., Laleli nr. 2200; Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa nr. 1661.

176 Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1179. Ayrıca bkz. Abdülhayy el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 235.

177 [İstanbul]: Esad Efendi Matbaası, 1291 [Devvânî şerhi ve Mercânî hâşiyesi ile birlikte], İstanbul: Matbaa-i Âmire (Dârü't-Tibâati'l-Âmire), 1317 [Devvânî şerhi, Mercânî ve Gelenbevi hâşiyeleri ile birlikte].

178 Nuruosmaniye, nr. 2125, vr. 25-42.

179 Ankara Milli Ktp., Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 4527. Brockelmann ve Habeşî bu hâşiyenin Delhi'de h. 1289'da ve Leknev'de h. 1314'de basıldığını söylemektedir. Bkz. Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 276; Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1179. Ayrıca Edward Fendik de bu hâşiyenin Kazan'da m. 1888'de basıldığını söylemektedir. Bkz. Edward Fendik, *İktifâü'l-kanû' bimâ hüva matbu'*, Kum: Ayetullahü'l-Uzma el-Mar'âşî, 1998, s. 168.

180 Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 102.

181 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144.

b. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Muhyiddin Mîr Buhârî eş-Şerîf (ö. [?]), *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁸²

c. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Muhammed Şerîf b. Muhammed el-Hüseynî el-Alevî (ö. [?]), *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁸³

8. *Hâşiyetü's-Şerh: Muhammed Hâşim Geylânî (ö. 1061/1651), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁸⁴

9. Hâşiyetü's-Şerh: Abdülhakîm b. Şemseddîn Muhammed es-Siyâlkûtî (ö. 1067/1657), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁸⁵

10. Hâşiyetü's-Şerh: Ahmed b. Haydar el-Kürdî el-Hüseynâbâdî (ö. 1070/1659 [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁸⁶ Hakkında fazla bilgiye ulaşamadığımız Ahmed b. Haydar el-Kürdî yazmış olduğu hâşiyenin Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*'sine ta'likât olduğunu, hatta sayfaları arasında gizli olan tahkiklere tenbihât olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte hâşiyesini *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*'nin işaretlerini izah etmek, ibarelerini beyan etmek ve muğlak yerlerinde nazarda bulunan âlimlerin farklı düşünceleri arasında bir muhakemede bulunmak amacıyla kaleme aldığını ifade etmektedir.¹⁸⁷ Ahmed b. Haydar'ın büyük ihtimalle oğlu olan Haydar b. Ahmed el-Kürdî el-Hüseynâbâdî, Devvânî üzerine yazdığı ta'likâtta/hâşiyede kendileri katında Devvânî üzerine yazılan ta'likâtlardan ancak Halhâlî'nin ve babasının bu hâşiyesinin meşhur olduğunu ifade etmekte ve babasının hâşiyesinin *el-Muhâkemât* diye isimlendirildiğini belirtmektedir.¹⁸⁸

182 Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 178/3.

183 Ankara Milli Ktp. Adana İl Halk Ktp. nr. 201/2. Bu hâşiye Muhammed Şerîf'in *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye* üzerine yazmış olduğu ikinci hâşiyedir. Aslında doğrudan Karabâğî üzerine olduğunda şüphe etmekle birlikte kendisi hâşiyenin girişinde Karabâğî'nin hâşiyesinin önemine değinmekte ve onun ifadelerini dikkate alarak hâşiyeler düşmektedir. Bu sebeple biz söz konusu hâşiyeyi Karabâğî'nin üzerine hâşiye olarak değerlendirdik.

184 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 278.

185 İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306.

186 Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp., nr.17870; Ankara Milli Ktp., Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 1175.

187 Ahmed b. Haydar el-Kürdî el-Hüseynâbâdî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*, Ankara Milli Ktp., Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 1175, vr. 1b-2a.

188 Haydar b. Ahmed el-Kürdî el-Hüseynâbâdî, *Hâşiye ala Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*, Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 1139/2, vr. 123b. Habeşî, Ahmed b. Haydar'ın *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye* üzerine iki tane eseri olduğunu, birinin *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye* üzerine hâşiye diğerinin ise aynı şerh üzerine muhâkemât olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1179-80. Fakat biz iki tane hâşiyesi olduğunu doğrulayamadık. Aksine oğlunun da şahitliğiyle *el-Muhâkemât* diye isimlendirilen tek bir hâşiyesi olduğu kanaatindeyiz.

a. Hâşiyetü'l-Hâşiyeye: Ebü'l-Felâh Halil b. Hasan el-Aydîni (ö. 1171/1756), *Hâşiyeye ale'l-Hâşiyeye elletî hiye'l-müsemma bi'l-Muhâkemât alâ Şerhi'l-Akâ'id*.¹⁸⁹

b. *Hâşiyetü'l-Hâşiyeye: Sıbgatullah el-Haydarî [Sıbgatullah b. İbrahim b. Haydar b. Ahmed el-Kürdî] (ö. 1187/1773), *Havâşin ale'l-Muhâkemât*.¹⁹⁰

c. *Hâşiyetü'l-Hâşiyeye: İbrahim Fasîh el-Haydarî/[İbrahim b. Sıbgatullah b. Muhammed b. Es'ad b. Abîdillah b. Sıbgatullah el-Haydarî] (ö. 1299/1882), *et-Telmîhât ale'l-Muhâkemât*.¹⁹¹

11. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed Kâim b. Şâhmîr b. Muhammed Sa'îd b. Ebi'l-Abbâs el-İlâhâbâdî (h. IX. y.y.), *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁹²

12. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Ebü'l-İrfan Burhaneddin İbrahim b. Hasan el-Kürdî el-Gürânî (ö. 1101/1690), *Mücella'l-meânî bi-Şerhi'd-Devvânî*.¹⁹³

13. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed eş-Şîrânîşî (ö. 1016/1607'den sonra), *Hâşiyeye alâ Şerhi'r-Risâleti'l-Adudiyye fi'l-akâ'id*.¹⁹⁴

14. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed b. Abdülaziz (h. 1118'den sonra), *Ta'lika ale'l-Celâl ed-Devvânî*.¹⁹⁵

15. Hâşiyetü'ş-Şerh: Haydar b. Ahmed el-Kürdî el-Hüseynâbâdî (ö. 1129/1717); *Ta'likât/Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.¹⁹⁶ Kendisi hakkında fazla bilgiye ulaşamadığımız Haydar b. Ahmed el-Kürdî, *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine Halhâlî ve kendi babası Ahmed b. Haydar el-Kürdî'nin hâşiyeye yazmalarından sonra dahi perde arkasında kalmış ve gözden kaçmış yanları bulunduğunu, bundan dolayı *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*'nin bu taraflarını aydınlatan bir ta'likat kaleme aldığını söylemektedir. Kendi ifadesine göre bu ta'likat, Halhâlî ve Ahmed b. Haydar'ın hâşiyeleri için tetimme ve onların mücmel bıraktığı tarafları

189 Nuruosmaniye, nr. 2125, vr.54-69; Süleymaniye Ktp., nr. 763, vr. 1-23.

190 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübü'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, c. 1, s. 837; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: kâmusu terâcim: el-hutût ve's-suver*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, c. 3, s. 200.

191 Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1180.

192 Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1180.

193 Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1180.

194 *Mucemü't-türâsi'l-keâmî*, c. 4, s. 77. Her ne kadar bu kişi adına Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi nr. 2104 künyeli bir nüsha *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*'ye hâşiyeye olarak kataloglanmışsa da, eseri alıp incelediğimizde İsamüddin el-İsferâyîni'nin *Şerhu Risâleti'l-Adudiyye* isimli, İcî'nin vaz risalesine yazmış olduğunu şerhe hâşiyeye olduğunu gördük.

195 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 279; Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1180. Brockelmann bu eserin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine şerh olduğunu söylerken Habeşî, Devvânî üzerine hâşiyeye olarak vermektedir.

196 Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 1139/2.

izah ve bu bağlamda yazmış olduğu ta'likâtın sanki söz konusu iki hâşiyenin hâşiyesi gibi olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁷

16. *Hâşiyetü's-Şerh: Emânullah b. Nurillah el-Benârisî el-Hanefî (ö. 1133/1720-21), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁹⁸

17. *Hâşiyetü's-Şerh: Keremullah el-Alevî el-Keyhûlevî (ö. 1134/1721-22), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.¹⁹⁹

18. Hâşiyetü's-Şerh: Muhammed/Mehmed Emin b. Sadruddin el-Hüseynî Mollazâde el-Şirvânî (ö. 1136/1627), *Hâşiye alâ Dibâceti Molla Celâl ed-Devvânî ft ilmi'l-kelem*.²⁰⁰

19. *Hâşiyetü's-Şerh: Yasin b. Salahuddin el-Bilâdî el-Buhrânî (h. 1145 civarı), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁰¹

20. Hâşiyetü's-Şerh: Muhammed Emin b. Abdülhay el-Üsküdarî Sadreddinzade (ö. 1149/1736), *Şerhu Mebhasi'l-ilm min Şerhi'l-Akâ'id*.²⁰²

21. *Hâşiyetü's-Şerh: Nureddin Ahmed b. eş-Şeyh Muhammed Sâlih el-Ahmedâbâdî el-Hindî (ö. 1155/1742), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁰³

22. Hâşiyetü's-Şerh: Muhammed İsmet b. İbrahim (ö. 1160/1747 ?), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁰⁴

23. *Hâşiyetü's-Şerh: Nizâmüddin b. Kutbuddin es-Sehâlevî el-Leknevî (ö. 1161/1748), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁰⁵

24. Hâşiyetü's-Şerh: Ebü'l-Felâh Halil b. Hasan el-Aydîni (ö. 1171/1756), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁰⁶

197 Haydar b. Ahmed el-Kürdî el-Hüseynîbâdî, *Ta'likât/Hâşiye ala Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*, Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 1139/2, vr. 123b.

198 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 278; Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1180. Ayrıca bkz. Abdülhay el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 236; Abdülhay el-Hasenî, *el-İlâm*, c. 6, s. 700.

199 Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1180. Habeşi bu eserin Hindistan'da h.1313'de basıldığını söylemektedir.

200 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2203, vr. 20-21; Süleymaniye Ktp., nr. 752, vr. 47-49; Ankara Milli Ktp., Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 2981/3.

201 Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1180.

202 Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 323, vr. 33-49; Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 280.

203 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 173; *Mu'cemü't-türâsi'l-kelemî*, c. 4, s. 78.

204 Atf Efendi, nr. 2797, vr. 118-134.

205 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Abdülhay el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 235; Abdülhay el-Hasenî, *el-İlâm*, c. 6, s. 751-52. Habeşi bu hâşiyeyi Nizâmüddin b. Fazlillah es-Sehâlevî şeklinde vermektedir. Ancak doğrusu bizim zapt ettiğimiz şekildedir. Zira Nizâmüddin b. Kutbiddin'in Fazlullah diye babası ya da dedesi yoktur. Bkz. Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1181.

206 Nuruosmaniye, nr. 2125, vr. 1-24.

25. Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî el-Akkirmânî (ö. 1174/1760), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁰⁷

26. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Kemaleddin el-Fetihpûrî es-Sehâlevî (ö. 1175/1761), *el-Urvetü'l-vuskâ hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye li'l-Celâl ed-Devvânî*.²⁰⁸

a. *Hâşiyetü'l-Hâşiye: Veliyyullah b. Habîbillah el-Leknevî (ö. 1270/1853), *Hâşiye ale'l-Urvetü'l-vuskâ*.²⁰⁹

b. *Hâşiyetü'l-Hâşiye: Abdülhakîm b. Abdirrabb el-Leknevî (ö. 1286/1869), *Hâşiye ale'l-Urvetü'l-vuskâ*.²¹⁰

c. *Hâşiyetü'l-Hâşiye: Abdürreşid el-Cûnpûrî (ö. [?]) *Hâşiye ale'l-Urvetü'l-vuskâ*.²¹¹

27. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed Muhsin el-Keşmîrî (ö. 1181/1767-8), *el-Mevâhibü'l-aliyye hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye li'l-Celâl ed-Devvânî*.²¹²

28. Hâşiyetü'ş-Şerh: İsmâüddin İsmail b. Muhammed b. Mustafa el-Konevî (ö. 1195/1781), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²¹³ Konevî, muhaşşilerin bazısının Allah'ın ilminin tasdik yönünden sonsuz şeylere taalluk etmediğini, bazısının ise Allah'ın ilminin ister tasavvur ister tasdik olsun mutlak anlamda sonsuz şeylere taalluk etmediğini söylediklerini aktarmaktadır. Devvânî'nin ise hudûs ve ilim bahsinde muhakkik âlimlere, hatta müctehid imamlara karalamada bulunduğunu, ancak kimsenin bu iki konuda ona reddiyede bulunmadığını gördüğünden, bu iki konuda doğru olanı açıklamayı istediği için bu hâşiyeyi kaleme aldığı söylemektedir.²¹⁴

29. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Ebü'l-Hayr b. Senâullah el-Ömerî el-Cûnpûrî (ö. 1198/1783-4), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²¹⁵

30. Hâşiyetü'ş-Şerh: Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî (ö. 1205/1791), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²¹⁶

207 Beyazıt Ktp., nr. 2858; Ankara Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Kol. nr. 2609; Manisa İl Halk Ktp., nr. 932/2; Manisa İl Halk Ktp., nr. 912.

208 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 276-7; Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1180. Brockelmann ve Habeşi bu hâşiyenin Hindistan'da 1313'te basıldığını söylemektedir. Ayrıca bkz. Abdülhâyy el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 235; a.mlf., *el-İ'lâm*, c. 6, s. 789-90.

209 Abdülhâyy el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 236; a.mlf., *el-İ'lâm*, c. 7, s. 1135.

210 Abdülhâyy el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 236; a.mlf., *el-İ'lâm*, c. 7, s. 1003-4.

211 Abdülhâyy el-Hasenî, *el-İ'lâm*, c. 6, s. 749.

212 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1180. Ayrıca bkz. Abdülhâyy el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 235.

213 Ankara Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Kol. nr. 7333.

214 İsmâüddin İsmail b. Muhammed b. Mustafa el-Konevî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*, Ankara Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Kol. nr. 7333, vr. 1b.

215 Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1180-81. Ayrıca bkz. Abdülhâyy el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 236; a.mlf., *el-İ'lâm*, c. 6, s. 686.

216 İstanbul: [y.y.], 1260; İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286; İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1307.

***Hâşiyetü'l-Hâşiyeye:** Abdülhamîd b. Ömer el-Harpûtî (ö. 1320/1902), *el-Feyzu'r-ravî fî hâşiyeti Havâsi'l-Celâl li'l-Gelenbevî*.²¹⁷

31. *Hâşiyetü's-Şerh: Tâtzâde Seyyid Hüseyin b. Seyyid Ali el-Aydîni (ö. 1213/1799), *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²¹⁸

32. Hâşiyetü's-Şerh: Abdullah b. Hasan el-Kankırî (ö. 1239/1823), *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²¹⁹

33. *Hâşiyetü's-Şerh: Ebü'n-Nakîb et-Tantâvî (ö. 1243/1827), *Misbâhu'l-havâşî=Hâşiyeye alâ Şerhi'd-Devvânî*.²²⁰

34. Hâşiyetü's-Şerh: Abdülhalîm b. Emînillah b. Muhammed Ekber el-Leknevî (ö. 1252/1836), *Hallü'l-me'âkîd fî Şerhi'l-Akâ'id*.²²¹

35. Hâşiyetü's-Şerh: Abdürrahim Said b. Yusuf Menteşevî Müftizade (ö. 1252/1836), *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²²²

36. *Hâşiyetü's-Şerh: Abdurrahman b. Abdîrresûl (ö. 1265/1848 [?]), *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²²³

37. Hâşiyetü's-Şerh: İnâyetullah b. Abdullah el-Buhârî (ö. 1176/1762), *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²²⁴

217 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 214; a.mlf., *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 507.

218 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 328; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 350; *Mu'cemü't-türâsi'l-kelemî*, c. 4, s. 78.

219 Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp., nr. 1144.

220 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1181. Brockelmann ve Habeşî bu hâşiyenin m. 1899'da Kazan'da basıldığını söylemektedir. Yusuf İlyân Serkis de söz konusu eserin Kazan'da aynı tarihte basıldığını teyit etmektedir. Bkz. Yusuf İlyân Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Arabîyye ve'l-mu'arreb*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, [t.y.], c. 2, s. 1243.

221 [Hindistan]: Matbaatü'l-Aleviyyeti'l-Mensûbeti ilâ Ali Bahşhân, 1270. Habeşî, bir hata sonucu eserin adını *Hallü'l-me'ânî alâ hâşiyeti'l-Celâl ed-Devvânî* şeklinde vermektedir. Oysa hem zikri geçen künyeli baskısında hem de diğer bibliyografik kaynaklarda, eserin ismi bizim zapt ettiğimiz şekildedir. Bkz. Abdülhayy el-Hasenî, *es-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, s. 236; a.mlf., *el-İlâm*, c. 7, s. 1004.

222 Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 468.

223 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1181; Mustafa Dirâyefî, *Fihristvâre-i destnevisthâ-yî İrân (DENA)*, Tahran: Kitabhâne, Müze ve Merkez-i İsnâd Meclis-i Şûra-yı İslâmî, 2010/1389), c. 4, s. 270; *Mu'cemü't-türâsi'l-kelemî*, c. 4, s. 77.

224 Ankara Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Kol. nr. 66; Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp., nr. 1932. Habeşî bu hâşiyenin doğrudan Karabâğî'nin hâşiyesi üzerine yazıldığını söylemektedir. Bkz. Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1179. Ancak eseri incelediğimizde doğrudan Karabâğî üzerine olmadığını gördük. Aksine müellifin ifadesine göre kendisi *el-Akâ'idi'l-Adudiyye*'yi, Devvânî şerhini, Karabâğî'nin iki hâşiyesini, Halhâlî hâşiyesini ve daha birçok hâşiyeyi incelediğinde aklına bazı şeyler -ki bunların bir kısmı şüphe, bir kısmı itiraz, bir kısmı salt izah, bir kısmı farklı düşünceler arasından tercihtir- geldiğini, sonrasında bunları bir araya getirdiğini söylemektedir. Bkz. Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp., nr. 1932, vr. 1b. Bundan dolayı biz bu eseri Devvânî üzerine hâşiyeye olarak aldık.

38. Hâşiyetü's-Şerh: Ebü'l-Hasen Şihâbüddin Harun b. Bahâiddin b. Sübhân el-Kazanî el-Mercânî (ö. 1303/1889), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye/el-Azbü'l-furât ve'l-mâ'ü'z-zülâlü'n-nâfi' li-gilleti revâmmi'l-ibrâz li-esrâri Şerhi'l-Celâl*.²²⁵

39. *Hâşiyetü's-Şerh: Abdülkadir el-Muhacir b. Şeyh Muhammed Said et-Tahtî es-Senendecî (ö. 1304/1887), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²²⁶

40. Hâşiyetü's-Şerh: Muhammed Abduh b. Hasan Hayrillah et-Türkmânî el-Mısırî (ö. 1323/1905), *Hâşiye/Ta'lik alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²²⁷ Bu eser Abduh'a nispet edilerek basılmışsa da eserin Abduh'a mı yoksa Efgânî'ye mi ait olduğu tartışmalıdır. Eserin Abduh'un Efgânî'den aldığı dersler sırasında tuttuğu notlardan hareketle ilk dönem çalışmalarından olduğu düşünülmektedir.²²⁸

41. Hâşiyetü's-Şerh: Mahmud b. Hasan (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²²⁹

Hâşiyetü'l-Hâşiye: Ebü'l-Felâh Halil b. Hasan el-Aydmî (ö. 1171/1756), *Hâşiye alâ Havâşi Mahmûd Hasan alâ Şerhi'l-Celâl li'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²³⁰

42. Hâşiyetü's-Şerh: Muhammed Şerîf b. Muhammed el-Hüseynî el-Alevî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²³¹

43. Hâşiyetü's-Şerh: Kemaleddin Ebu Muhammed Ahmed b. Ali el-Harirî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²³²

44. Hâşiyetü's-Şerh: İbrahim b. Hasan el-Erzurumî Cânbolatzâde (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²³³

45. Hâşiyetü's-Şerh: Muhammed b. İbrahim el-Âmidî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²³⁴

225 İstanbul: Matbaa-i Âmire (Darü't-Tibâati'l-Âmire), 1317 (Devvânî şerhi, Halhâli ve Gelenbevi hâşiyeleri ile birlikte).

226 *Mucemü't-türâsi'l-keâmî*, c. 4, s. 78.

227 İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1322.

228 M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *DİA*, İstanbul 2005, c. 30, s. 486.

229 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2201; Ankara Milli Ktp., Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 3137; Ankara Milli Ktp., Samsun İl Halk Ktp., nr. 134/1; Manisa İl Halk Ktp., nr. 927/1.

230 Nuruosmaniye, nr. 2125, vr. 71-80; Süleymaniye Ktp., nr. 763, vr. 35-45.

231 Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 201/1; Atf Efendi Ktp., nr. 1300. Habeşi, Muhammed Şerîf el-Hüseynî'nin bu hâşiyesini bir hata sonucu hâşiye değil, şerh olarak vermektedir. Bkz. Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1182. Oysa eseri incelediğimizde tam bir şerh değil, müellifinin kendi ifadesiyle *erhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* için şerh gibi olan bir ta'lik olduğu görülmüştür. Bkz. Muhammed Şerîf b. Muhammed el-Hüseynî el-Alevî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*, Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 201/1, vr. 1b.

232 Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 370; Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 1150/2.

233 Konya Karatay Yusuf Ağa Ktp., nr. 4717.

234 Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 4003.

46. Hâşiyetü'ş-Şerh: el-Câmî el-Fîrûzî (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²³⁵ el-Câmî el-Fîrûzî, isim benzerliği nedeniyle kataloglarda Abdurrahman el-Câmî ile karıştırılmıştır. Abdurrahman el-Câmî'nin 898/1492'de vefat ettiği ve Devvânî'nin ise *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*'yi h. 904 senesinde Cerûn adasında yazdığı bilindiğine göre Abdurrahman el-Câmî'nin Devvânî üzerine hâşîye yazması mümkün değildir.

47. Hâşiyetü'ş-Şerh: Mevla Câmî el-Mervezî (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²³⁶ Hayatı hakkında bilgiye rastlayamadığımız Mevlâ Câmî el-Mervezî büyük ihtimalle daha önce geçen el-Câmî Fîrûzî'den başka bir kişidir. Zira her iki hâşîyeyi karşılaştırdığımızda ayrı hâşîyeler olduğunu gördük.

48. Hâşiyetü'ş-Şerh: Seyyid Bâkır b. Gulâm Mustafa el-Eşrefî el-Câ'isî (ö. [?]), *Hâşiyetü'l-Fâdıl el-Câ'isî [alâ Şerhi'l-Akâ'id]*.²³⁷

49. Hâşiyetü'ş-Şerh: Fâdıl el-'Atâkî (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²³⁸

50. Hâşiyetü'ş-Şerh: Kâsım Efendi (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²³⁹

51. Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed Tâhir (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁴⁰

52. Hâşiyetü'ş-Şerh: Kara Yusuf Efendi (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁴¹

53. Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed b. Abdullah Rûsî (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁴²

54. Hâşiyetü'ş-Şerh: Hasan es-Sürûcî (?) (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁴³

55. Hâşiyetü'ş-Şerh: Hacı Muhammed en-Neyrizî (?) (ö. [?]), *Hâşîye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁴⁴

235 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2344; Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 465/3.

236 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2203; Süleymaniye Ktp., nr. 752.

237 [Hindistan]: Matbaatü'l-Aleviyyeti'l-Mensûbti ilâ Ali Bahşhân, 1270.

238 Çorum Hasanpaşa İl Halk Ktp., nr. 4030/1.

239 Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp., nr. 18356/1; Ankara Milli Ktp., Cebeci İlçe Halk Ktp., nr. 832

240 Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. 7160 ve nr. 7163.

241 Süleymaniye Ktp., Tırnovalı, nr. 1134.

242 Atf Efendi, nr. 1249.

243 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1720, vr. 133-179. Biyobibliyografik kaynaklarda ratlayamadığımız ve diğer hâşîyelerden farklı bir hâşîye olan bu eserin yazarının nisbesi yazmada biraz silik olduğundan onu "Sürûcî" şeklinde okuyabildik.

244 Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 1179, vr. 10-36. Yazarın nisbesi yazmada net yazılmadığından biz "Neyrizî" şeklinde okuduk.

56. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed b. Yusuf b. Emir Muhammed (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁴⁵

57. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Ebü'l-Feth b. Mahdum el-Hüseynî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁴⁶

58. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Han Molla (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁴⁷

59. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Muhammed Bereke b. Abdirrahman b. Abdiresül el-İlâhâbâdî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁴⁸

60. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Molla Ahmed el-Cündî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁴⁹

61. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Mevlüd b. İbrahim (ö.[?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵⁰

62. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Mirza Can Habibullah b. Abdullah eş-Şîrâzî (ö. 994/1585-6), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵¹

63. *Hâşiyetü'ş-Şerh: eş-Şeyh Muhammed Said et-Türkistanî es-Semerkindî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵²

64. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Molla Sâdık (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵³

65. *Hâşiyetü'ş-Şerh: Veliyyullah el-Ensârî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵⁴

66. Hâşiyetü'ş-Şerh: (Müellifi belirsiz), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵⁵ Yaklaşık 270 varaklık oldukça geniş bir hâşiye olan çalışmanın kime ait olduğunu tespit edemedik.

67. Şerhu'ş-Şerh: Muhammed/Mehmet Fevzi Efendi Sâbık Edirne Müftüsü (ö. 1318/1900), *Cemâl ale'l-Celâl=el-Cemâlü'd-Deyânî ale'l-Celâli'd-Devvânî*.²⁵⁶

245 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1181.

246 Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1181.

247 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1181.

248 Abdülhayy el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye*, s. 236; a.mlf., *el-l'âm*, c. 6, s. 811.

249 *Mu'cemü't-türâsi'l-keâmî*, c. 4, s. 77; Suat Atbaş, "Adudiddin el-İcî'nin Metni Üzerine Yapılan Şerh ve Haşiyeler", Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2007, s. 50. Atbaş, Molla Ahmed el-Cündî'ye ait böyle bir eser nispetinde bulunmakta ve Konya Karatay Yusufaga Ktp., nr. 510/3 şeklinde bir künye bilgisi de vermektedir. Ancak biz zikri geçen nüshaya ulaşıp baktığımızda eserin İcî'nin münazara risalesine şerh olduğunu gördük. Biz bu eserin bir şekilde Molla Ahmed el-Cündî'nin Teftâzânî üzerine yazdığı hâşiye ile karıştırıldığını düşünüyoruz.

250 *Mu'cemü't-türâsi'l-keâmî*, c. 4, s. 77.

251 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 278; *Mu'cemü't-türâsi'l-keâmî*, c. 4, s. 78.

252 *Mu'cemü't-türâsi'l-keâmî*, c. 4, s. 78.

253 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 278.

254 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 278.

255 Ankara Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Kol. nr. 1103.

256 İstanbul: Rifat Efendi Matbaası, 1325; İstanbul: Matbaa-i Âmire, [t.y.].

68. Muhtasarü's-Şerh: Ali b. Hüsam (ö. [?]), *Muhtasarü Şerhi'd-Devvânî li'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵⁷

G. *Şerh: Muhsin b. Burhân el-'Acemî (ö. 938/1531-2'den sonra), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵⁸

H. *Şerh: Ebû İshâk İsmâüddin İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî, (ö. 945/1538), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁵⁹

I. Şerh: Süleyman Fâzıl b. Ahmed b. Mustafa el-Rûmî el-İstanbulî (ö. 1134/1721), *el-Fevâ'idü's-seniyye fî şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁶⁰

J. *Şerh: Tarikatçı Emîr Mustafa b. Abdullah (ö. 1143/1730), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁶¹

K. Şerh: Muhammed/Mehmet Fevzi Efendi Sâbık Edirne Müftüsü (ö. 1318/1900), *Kenzu'l-ferâ'id fî şerhi'r-Risâleti'l-Adudiyye mine'l-Akâ'id*.²⁶²

L. *Şerh: Ebü'l-Behâ Ziyâüddin Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezûrî (ö. 1342/1827), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁶³

M. *Şerh: Muhammed b. Abdülaziz b. Fahreddin (ö. [?]), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁶⁴

N. *Şerh: Nizâmüddin b. Bahri'l-ulûm (ö. [?]), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁶⁵

O. *Şerh: Hâkim Şerîf b. Nâsır el-Husaynî (ö. [?]), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*.²⁶⁶

257 Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 689.

258 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 103; Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1182.

259 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1144. Türkiye kütüphanelerinde İsferâyînî'ye nispet edilen nüshaların durumu şu şekildedir: [i] Ankara Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Kol. nr. 225/8: İsferâyînî, *Şerhu Âdâbi'l-Adudiyye*, [ii] Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Ktp., Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Kol. nr. 262/3: İsferâyînî, *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, [iii] Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 471, vr. 122-126 İsferâyînî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Muhtasar* (İcî'nin İbn Hâcib'in *Muhtasarü'l-Müntehâ*'sı üzerine yazdığı şerhine hâşiye).

260 Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 152; Kayseri Raşid Efendi Efendi Ktp., nr. 350/1. Bağdatlı İsmail Paşa her ne kadar Süleyman Fâzıl Efendi'nin bu şerhinin adını *el-Ferâidü's-seniyye fî şerhi Akâ'idü'l-Adudiyye* şeklinde verse de yazmalar incelendiğinde doğru olanın bizim zapt ettiğimiz isim olduğu görülmektedir. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 182.

261 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 349. Bağdatlı İsmail Paşa ise bir yandan bu zâatın vefatını h. 1186 olarak verirken diğer yandan eseri *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine şerh değil hâşiye olarak vermektedir. Bkz. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 452.

262 İstanbul: Matbaa-i Âmiriye, 1305.

263 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 344; Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1182.

264 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1182.

265 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 279; Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, c. 2, s. 1182.

266 Yusuf Şevki Yavuz, "el-Akaidü'l-Adudiyye", *DİA*, c. 2, s. 216. Yavuz bu isme ait *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* şerhi olduğunu söylese de biz yaptığımız taramalarda söz konusu isme ait böyle bir eser nispetine rastlayamadık.

P. *Nazm: Salih b. Sıddık en-Nemâzî el-Yemenî (ö. 949/1542), *el-Ferîdetü'l-câmi'a fi nazmi'l-akâ'idi'n-nâfi'a*.²⁶⁷

***Şerhu'n-Nazm:** Salih b. Sıddık en-Nemâzî el-Yemenî (ö. 949/1542), *el-Envâru's-sâtî'a şerhu'l-Ferîdeti'l-câmi'a*.²⁶⁸

VI. el-Akâ'idü'l-Adudiyye Literatürüne Dair Nispet Yanlıları

1. Şerh: Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483), *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁶⁹ Atbaş, Semerkandî'ye böyle eser nispetinde bulunmakta ve "Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1886/5" şeklinde künye bilgisi vermektedir. Ancak biz zikri geçen künyeye ulaşıp incelediğimizde Semerkandî'nin İcî'nin vaz' risalesi üzerine yazdığı şerh olduğunu gördük.

2. Şerh: Molla Hanefî Şemseddin Muhammed et-Tebrîzî (ö. 900/1494), *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁷⁰ Atbaş, Molla Hanefî'ye böyle eser nispetinde bulunmakta ve "Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp. nr. 1597/3" şeklinde bir künye bilgisi vermektedir. Ancak biz öncelikle söz konusu künye bilgisini doğrulayamadık, fakat "Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp., nr. 2153" de Molla Hanefî'nin İcî'nin münazara risalesine yazdığı şerh bulunmaktadır. Biz bu eserin Molla Hanefî'nin, İcî'nin münazara risalesi üzerine yazdığı şerhle bir şekilde karıştırıldığını düşünüyoruz.

3. Şerh: İmâd b. Yahya b. Ali el-Farisî (ö. 900/1494 civarı), *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.²⁷¹ Atbaş'ı Fârisî'nin bu eserinin İcî'nin metni üzerine şerh olduğunu söylemeye götüren gerekçe "yazmalar.gov.tr" den yapmış olduğu taramadır. Biz de yaptığımız taramalarda söz konusu müellife katalog taramalarında biri *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*²⁷² diğeri *Şerhu Dîbâceti'l-Akâ'id*²⁷³ şeklinde iki nüsha tespit ettik. Ancak her iki nüshaya da ulaşıp incelediğimizde Fârisî'nin bu eserinin şerh olması bir yana *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine dahi olmadığını tespit ettik. Aksine Fârisî'nin bu eseri birkaç varaktan ibaret olup Hayalî'nin *Şerhu'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye* üzerine yazdığı hâşiyenin giriş bölümüne yazdığı ufak bir hâşiyedir.

4. Şerh: İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî (ö. 956/1549), *Silkü'n-nizâm şerhu Cevâhiri'l-keâm/Silkü'n-nizâm li-Cevâhiri'l-keâm*.²⁷⁴ Habeşî, İbrahim el-Halebî'yi yanlışlıkla İbrahim el-Celî şeklinde kaydetmiş ve ona *Cevâhiru'l-keâm* adında *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine yazılmış bir şerh nispet etmiştir. Oysa Halebî'ye ait böyle bir şerh söz konusu değildir. Aksine Habeşî, Halebî'nin

267 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 279; Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1183.

268 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 279; Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1183.

269 Suat Atbaş, a.g.t., s. 51.

270 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 277; Suat Atbaş, a.g.t., s. 49-50.

271 Suat Atbaş, a.g.t., s. 48.

272 Konya Yusufuğa Ktp., nr. 4893/58.

273 Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 146/4.

274 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 279; Habeşî, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, s. 1182.

Silkü'n-nizâm ismindeki İcî'nin *Cevâhiru'l-kelâm* adındaki kelâm eserine yazmış olduğu şerhle karıştırmıştır.²⁷⁵ Hemen belirtmek gerekirse Habeşî bir ihtimal olarak İbrahim b. Mustafa el-Halebî'ye (ö. 1190/1774) de *Cevâhiru'l-kelâm* şerhi nispet edildiğinden onunla da karıştırmış olabilir.²⁷⁶

5. Şerh: Kadı Nurullah b. Şerîfüddin el-Hüseynî el-Mar'aşî et-Tüsterî (ö. 1019/1610-11), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*:²⁷⁷ *Mu'cemu'l-Türâsi'l-kelâmî* bu zâta ait bir *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* şerhinden bahsetmekte ve bu eserin h. 1275 basıldığını söylemektedir. Bahsi geçen nüshaya ulaşıp incelediğimizde içerisinde sadece Devvânî şerhi ve kenarında Siyâlkûtî hâşiyesi olduğunu gördük.²⁷⁸

6. Şerh: Mustafa Fevzî (ö. [?]), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*:²⁷⁹ Atbaş, "Ragıp Paşa Ktp. nr. 785" künyeli yazmada Mustafa Fevzi adında birine ait *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye* ismiyle bir şerh nispet etmektedir. Ancak söz konusu nüshaya gidip baktığımızda içerisinde Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si ile Halhâlî hâşiyesinin bulunduğunu gördük. Mustafa Fevzi ise bu yazmanın sadece müs-tensihidir. Son olarak *DİA*'da "el-Akaidü'l-Adudiyye" maddesini yazan Yusuf Şevki Yavuz büyük ihtimalle Sâbık Edirne Müftüsü Mehmet Fevzi'yi kastederek bir yazım hatası olarak Mustafa Fevzî ismini vermektedir.²⁸⁰

7. Şerh: Müneccimbaşı Ahmed Dede b. Lütfullaf (ö. 1113/1701), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*:²⁸¹ Atbaş, Müneccimbaşı'ya böyle bir eser nispetinde bulunmuş ve "Ankara Milli Ktp. Cebeci İlçe Halk Ktp., nr. 28" şeklinde bir künye bilgisi vermiştir. Ancak biz zikri geçen künye bilgisini incelediğimizde Müneccimbaşı'nın İcî'nin ahlâk risalesine yazdığı şerh olduğunu gördük.

8. Şerh: Seyyid Hâfız es-Sirôzî (ö. 1269/1852), *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*:²⁸² Edward Fendik, Seyyid Hâfız'a ait bir şerh bulunduğunu, hatta bu şerhin Ali Kuşçu'nun *Hâşiye-i cedide* adında bir hâşiyesi ile beraber İstanbul'da basıldığını söylemektedir. Ancak söz konusu esere ulaştığımızda eserin öncelikle İcî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si üzerine olmadığını, aksine İcî'nin vaz ilmi hakkındaki *er-Risâletü'l-Adudiyye* adlı eseri üzerine olduğunu, diğer taraftan şerhi yazanın Seyyid Hâfız değil de Ali Kuşçu olduğunu ve Seyyid Hâfız'ın bu şerh üzerine *Hâşiye-i cedide* isminde bir hâşiye kaleme aldığını tespit ettik.

275 İbrahim b. Muhammed el-Halebî'ye ait *Cevâhiru'l-kelâm* şerhi olduğunu dair bkz. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 27; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 23.

276 İbrahim b. Mustafa b. İbrahim el-Halebî'ye ait *Cevâhiru'l-kelâm* şerhi olduğuna dair bkz. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 39.

277 *Mucemü't-türâsi'l-kelâmî*, c. 1, s. 78.

278 [İstanbul]: Hacı Ali Destigâhî, 1275.

279 Suat Atbaş, a.g.t., s. 51.

280 Yusuf Şevki Yavuz, "el-Akaidü'l-Adudiyye", *DİA*, c. 2, s. 216.

281 Suat Atbaş, a.g.t., s. 48-49.

282 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 276; Edward Fendik, *İktifâü'l-kanû'*, s.168.

9. Hâşiyetü'ş-şerh: Mîr Ebü'l-Feth Muhammed b. Emin Tâcü's-Saîdî el-Erdebîlî (ö. 900/1494), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*:²⁸³ Gerek Karabulut gerekse Atbaş, Mîr Ebü'l-Feth'e böyle bir eser nispetinde bulunsa da biz bu eserin Mîr Ebü'l-Feth'in Molla Hanefî'nin *Şerhu'l-Âdâbi'l-Adudiyye*'si üzerine yazdığı hâşiye veya Devvânî'nin *Şerhu Tehzîbi'l-mantuk*'ı üzerine yazdığı hâşiye ile karıştırıldığını düşünüyoruz.²⁸⁴

10. Hâşiyetü'ş-şerh: Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî (ö. 1304/1886), *el-Hidâyetü'l-muhtâriyye Şerhu'r-Risâleti'l-Adudiyye*:²⁸⁵ Brockelmann, Habeşi ve Edward Fendik bu eserin Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*'si üzerine bir hâşiye olduğunu söylemektedir.²⁸⁶ Ancak eseri alıp incelediğimizde İcî'nin âdâb risalesi üzerine bir hâşiye/ta'lik olduğunu gördük. Ayrıca Habeşi eserin ismini *el-Hidâyetü'l-hâdiye* şeklinde, Fendik ise *el-Hidâyetü'n-nediyye* şeklinde yanlış bir okuyuşla zapt etmişlerdir.

11. Hâşiyetü'ş-şerh: Ahmed b. Mehmed Tarsûsî (ö. [?]), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Adudiyye*:²⁸⁷ Atbaş, Tarsûsî'ye böyle bir hâşiye nispet etse de biyobibliyografik kaynaklarda yaptığımız taramalarda bu zâta nispet edilen bir hâşiyeye rastlayamadık. Ayrıca Atbaş'ın "yazmalar.gov.tr" üzerinden yaptığı taramalar neticesinde verdiği yazma künye bilgilerini incelediğimizde bu zâtın müellif değil, genelde müstensih olduğunu tespit ettik.²⁸⁸

12. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Kara Kemal Kemaleddin İsmail b. Bâli el-Karamânî (ö. 920/1514), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*:²⁸⁹ Atbaş, Kara Kemâl'e ait böyle

283 Suat Atbaş, a.g.t., s. 50; Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-tarihi't-türâsi'l-islâmî*, c. 4, s. 2635.

284 Atbaş bu eserin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine şerh olduğunu söylerken, Karabulut, Devvânî şerhi üzerine hâşiye olduğunu söylemektedir. Bkz. Suat Atbaş, a.g.t., s. 50; Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-tarihi't-türâsi'l-islâmî*, c. 4, s. 2635. Atbaş ve Karabulut'un bu eser üzerine Türkiye kütüphanelerinde verdikleri künye bilgilerinin durumu şu şekildedir: [i] Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Antalya Elmalı İlçe Halk Ktp., nr. 2708: Mîr Ebü'l-Feth, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye*, [ii] Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Antalya Elmalı İlçe Halk Ktp., nr. 2764: Mîr Ebü'l-Feth, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye*, [iii] Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Antalya Elmalı İlçe Halk Ktp., nr. 2767/1: Mîr Ebü'l-Feth, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye*. Atbaş'ın verdiği Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp., nr. 1669/1 künyeli nüshaya ulaşamadığımız için doğru nispet olup olmadığını tahkik edemedik.

285 Leknev: el-Matbaatü'l-Alevî, 1282.

286 Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, c. 7, s. 279; Edward Fendik, *İktifâü'l-kanû*, s. 168; Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh*, c. 2, 1182.

287 Suat Atbaş, a.g.t., s. 35-37.

288 Türkiye kütüphanelerinde Tarsûsî'ye nispet edilen künye bilgilerinin durumu şöyledir: [i] Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 876/3: Halhâlî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*, [ii] Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp., nr. 1087/6: İsamüddin, el-İsferâyînî, *Şerhu Risâleti'l-Adudiyye* (İcî'nin vaz risalesine şerh), [iii] Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp., nr. 18356/1: Kâsım Efendi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'l-Adudiyye*.

289 Suat Atbaş, a.g.t., s. 47.

bir hâşiye nispetinde bulunup “Kütahya Vahitpaşa İl Halk Ktp. nr. 914” şeklinde bir künye bilgisi verse de eseri incelediğimizde Kara Kemâl’in, Hayâlî üzerine yazdığı hâşiyesi olduğunu gördük.

13. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Muhammed b. Hamza ed-Debbâğ (ö. 1111/1699), *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*:²⁹⁰ Atbaş, Debbâğ'a böyle bir hâşiye nispet etmiş ve “Çorum Hasanpaşa İl Halk Ktp. nr. 3987/1” şeklinde bir künye vermiştir. Ancak biz söz konusu yazmayı alıp incelediğimizde *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine değil de Hayalî'nin *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine yazdığı hâşiyeye hâşiye olduğunu gördük. Ayrıca Kâtip Çelebî de Debbâğ'a ait Hayalî hâşiyesi olduğunu aktarmaktadır.²⁹¹

14. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Mar'aşî (Saçaklızâde Mehmed Efendi) (ö. 1145/1732), *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*:²⁹² Atbaş, Saçaklızâde'ye ait böyle hâşiye nispetinde bulunup “Çorum Hasanpaşa İl Halk Ktp. 4002/2”²⁹³ künyesini verse de biz eseri incelediğimizde Saçaklızâde'nin Hayâlî hâşiyesi olduğunu gördük.

15. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Abdülkerim (ö. [?]), *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*:²⁹⁴ Atbaş, Abdülkerim isminde birine ait böyle bir eser nispetinde bulunup “Çorum Hasanpaşa İl Halk Ktp. nr. 3286/12” künyeli bir nüsha örnek verse de biz nüshayı incelediğimizde *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine değil de bir âdâb metnine şerh ya da hâşiye olduğunu gördük.

16. Hâşiyetü'l-Hâşiye: Seyyid Ali el-Acemî (ö. 860/1455), *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*:²⁹⁵ Atbaş, Seyyid Acemî'ye ait böyle bir eser nispetinde bulunup “Ankara Millî Ktp. Eskişehir İl Halk Ktp., 915/5” şeklinde bir künye bilgisi verse de esere ulaşıp incelediğimizde eserin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine değil, münazara ilmüne dair bir hâşiye olduğunu gördük.

Değerlendirme

Bu çalışmada akaid risalelerin yazılma nedeni ve genel özelliklerini Ömer en-Nesefî'nin *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'si ile Adudüddin el-İcî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si özelinde ele almaya ve söz konusu risalelerin Osmanlı kelâm eğitimi içerisinde taşıdıkları öneme işarette bulunmaya çalıştık. Buna göre akaid risalelerinin taşıdıkları özellikler hakkında şu üç husus önemlidir:

290 Suat Atbaş, a.g.t., s. 46.

291 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, s. 1148.

292 Suat Atbaş, a.g.t., s. 47.

293 Atbaş her ne kadar künyeyi 4002/2 şeklinde değil de bir önce künye bilgisi ile karıştırıp 3987/1 şeklinde verse de doğru künye bilgisi bizim zapt ettiğimiz şekildedir.

294 Suat Atbaş, a.g.t., s. 44.

295 Suat Atbaş, a.g.t., s. 45.

[i] Bu risaleler ihtisar telif tarzı ile kaleme alınmakta ve dolayısıyla söz konusu telif tarzının genel özelliklerini kendinde barındırmaktadır. Buna göre akaid risaleleri her dönemde gelişen ve güncellenen ilim dalının diliyle önceki ilmî birikimi yeni nesillerin icmâlen kuşatmasını sağlamak için pedagojik gayeler güderek yeniden ifade etme faaliyetinin bir aracı olarak görülebilir.

[ii] Bu risaleler *kelâm ilminin mesâilini* bir araya getirmekte ve Osmanlı kelâm eğitimi içerisinde kelâmın hakikatini oluşturan tasavvurî veya tasdikî bilgilerin yani kelâmın mesâilinin, bu ilme yeni başlayan talebede *suretleriyle* meydana gelmesini sağlamak için iktisâr mertebesinde okutulmaktadır.

[iii] Akaid risaleleri sadece bize mutlak ve tartışmasız İslâm akaidini vermek için yazılmaz. Aksine İslâm'ın tartışmasız inanç esaslarını vermeleri yanında İslâm toplumunda ortaya çıkan itikadî konularda mezheplerin kendi usulleri çerçevesinde verdikleri hükümleri yani *mezhep akaidinin* dökümünü çıkarmak için de kaleme alınır. Bu sayede akaid risaleleri bir taraftan bir mezhebe intisap etmek isteyen halkın *inanç kimliğini* doğru bir şekilde inşa etmesine yardımcı olurken, diğer taraftan öğretimde icmâlden tafsile doğru bir sistem ön görüldüğü için kelâm ilmine yeni başlayan talebenin giriş seviyesinde konuları icmâlen görmesine imkân sağlar.

Bu çalışma zikri geçen sebeplerle telif edilen akaid risaleleri içerisinde Ömer en-Nesefî ve Adudüddin el-İcî'nin akaid risaleleri ile bunlar üzerine yazılan en önemli şerhler olan Teftâzânî ve Devvânî şerhlerinin Osmanlı kelâm eğitimi içerisindeki yerine temas etmekte ve diğer akaid metinlerinin veya şerhlerin değil de bunların öne çıkmasını ve böylece üzerlerine büyük bir literatür oluşmasını sağlayan sebepleri, bizzat söz konusu metinlerin yazarlarının sözleri etrafında tespit etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda *Kevâkib-i Seb'a* müellifinin verdiği bilgiler ışığında Osmanlı kelâm eğitimine bakıldığında ilk göze çarpan husus, icmâlden tafsile doğru bir eğitim modeli ön görüldüğüdür. Bu modele göre her ilim için [i] iktisâr, [ii] iktisâd ve [iii] istiksâ olmak üzere üç mertebe gözetilmektedir. İktisâr mertebesinde her ilmin en meşhur mesâili talebeye delillerden ve itirazlardan uzak bir şekilde okutulmak suretiyle talebede o ilmin hakikatini oluşturan mesâilin *suretleriyle* meydana gelmesi amaçlanırken, iktisâd ve istiksâ mertebelerinde en meşhur mesâile ek olarak meşhur ve nadir mesâilin, deliller ve itirazlarıyla birlikte istidlâlî bir tarzda ele alınmasıyla söz konusu mesâilin talebede *zâtlarıyla* meydana gelip, o ilme yönelik bir meleke oluşması amaçlanmaktadır. Bu mertebeler içerisinde Ömer en-Nesefî'nin akaid risalesi iktisâr rütbesinde okutulurken, İcî'nin metni görebildiğimiz kadarıyla tek başına bu mertebede okutulmamaktadır. Yine Teftâzânî'nin *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine yazdığı şerhi, *Hayâlî Hâşiyeyi*'si ile birlikte iktisâdın aşağı rütbesinde okutulurken, Devvânî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine yazdığı şerhi, üzerine yazılan *Ta'likât* ile birlikte iktisâdın orta rütbesinde okutulmaktadır.

Osmanlı kelâm eğitiminde diğer akaid metinlerinin değil de Nesefî ve İcî'nin risalelerinin öne çıkma sebeplerini ise iki başlık altında ele aldık: [i] Söz konusu metnin bizzat kendisinin sahip olduğu ayrılcı özellikler ve [ii] o metni ilim âleminde mütedâvil kılacak, hatta eğitim kurumlarında kelâm öğretiminde önemli bir yer almasına imkân sağlayacak büyük bir âlim tarafından nitelikli bir şerhe ya da hâşiyeye konu olmak. Akaid risalelerinin öne çıkma gerekçelerini bu iki genel özellik altında ele alırken şerhlerin veya hâşiyelerin öne çıkma gerekçesi olarak söz konusu şerhlerin veya hâşiyelerin metin itibariyle sahip oldukları ayrılcı özelliklere ilave olarak, şârihlerin veya muhaşşilerin talebelerinin birçok ilim merkezine dağılması ve buralarda hocalarının metinlerini medrese müfredatına sokmaları olabileceğini ifade ettik.

Son olarak ise *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine gelişen matbu literatürü bölge sınırlaması olmaksızın listeledik ve mümkün olduğunca yanlış atıflara işarette bulunduk. Bunu yaparken sadece müellif ve eserin ismini vermekle kalmayıp, doğru nüsha bilgilerine ek olarak müellif ve -eğer var ise- eserin yazılış nedeni ve ayrılcı özelliği hakkında bizzat müellifin yazdığı dibâceden aktarımlarda bulunduk. *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* literatürünü sıralarken ise -birkaç eser müstesna- sadece müellif, eser ve doğru künye bilgisi vermekle yetindik. Yine olabildiğince yanlış atıflara işarette bulunduk ve ulaşabildiğimiz kadarıyla eserlerin doğru künye bilgilerini verdik. Bunu yapma gerekçelerimizden birisi, literatür çıkarılırken kataloglarda karşılaştığımız yanlış atıflarla bizden sonraki araştırmacıların vakit kaybetmelerine engel olmak ve bundan sonra söz konusu eserler üzerine şerh veya hâşiyeye kaleme alan müellifler veya onların eserleri üzerine çalışma yapacakların işini kolaylaştırmaktır.

el-Akâ'idü'n-Nesefiyye ve *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* Örneğinde Osmanlı'da Akaid Risaleleri: Problemler, Özellikler ve Literatür

Muhammet Ali KOCA

Özet

Bu çalışma akaid risalelerin genel özelliklerini Ömer en-Nesefî'nin *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*'si ile Adudüddin el-İcî'nin *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*'si özelinde ele almakta ve bunlar üzerine yazılan şerh veya hâşiyeye literatürün içerisinden bir kısmının Osmanlı eğitim sistemindeki yerine temas etmektedir. Ayrıca mezkûr akaid metinlerinin otoriteleşmesine ve şöhrat bulmasına neden olan gerekçeleri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Tüm bunlara ek olarak bu çalışma *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye* üzerine gelişen yalnızca matbu literatürün tanıtımını yaparken, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye* üzerine gelişen matbu veya mahtût tüm literatürün sadece dökümünü çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Akaid Muhtasarları, *el-Akâ'idü'n-Nesefiyye*, *el-Akâ'idü'l-Adudiyye*, Kelâm Eğitimi, Nesefî, İcî, Teftâzânî, Devvânî.

The Problems and Characteristics of Treatises on Creed in the Ottoman Empire Through the Cases of *al-Aqâ'id al-Nasafîya* and *al-Aqâ'id al-'Adudîya* and Related Literature

Muhammet Ali KOCA

Abstract

This article analyzes the general characteristics of treatises on creed (*akaid*) with reference to Omar al-Nasafi's *al-Aqâ'id al-Nasafîya* and 'Adud al-Dîn al-Îjî's *al-Aqâ'id al-'Adudîya*. It also considers the role played by some of the commentaries and glosses written on these works on the Ottoman education system. Furthermore it aims to determine the factors influential in the canonization of these works and their rise to prominence. The second part of the article consists of a review of the published literature on *al-Aqâ'id al-Nasafîya*, and a listing of the extant literature on *al-Aqâ'id al-'Adudîya*, whether available in print or in manuscript form only.

Keywords: Treatises on Creed, *al-Aqâ'id al-Nasafîya*, *al-Aqâ'id al-'Adudîya*, *Kalâm Curriculum*, al-Taftâzânî, al-Dawwânî.

